१८ आवासेन भक्षमंडे नरशाहारद्वसेके हकारोलुत्सः द्वणहेन आहारोपसेलर्थः २१ उपाश्रमान् पाश्चपत पांचरात्रा शुक्रदीक्षायोगान् २२ गृहेषु येनिभाः

षष्ठान्नभोजनैश्चैव तथैवाष्टाहभोजनैः सप्तरात्रदशाहारैर्द्वादशाहिकभोजनैः १७ मासोपवासिभिर्मूलाशीफलाहारैस्तथैव च
वायुभक्षैरंबुपिण्याकदधिगोमयभोजनैः १८ गोमूत्रभोजनैश्चैव शाकपर्णाहरैश्च शैवालभोजनैश्चैव तथाचामेन वर्तयन् १९
वर्तयन् शीर्ण[illegible]पर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनैः विविधानि च कृच्छ्राणि सेवतेन सिद्धिकांक्षया २० चांद्रायणानि विधिवल्लिं
गानि विविधानि च चातुराश्रम्यपंथानमाश्रयन्नपथानपि २१ उपाश्रमानप्युपरान् पाषंडान् विविधानपि विविक्ताश्च
शिलाच्छाया नद्याः प्रस्रवणानि च २२ पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च देवस्थानानि पुण्यानि विविक्ता
नि सरांसि च २३ विविक्ताश्चापि शैलानां गह्वरा गृहसंनिभोपमाः विविक्तानि च जप्यानि व्रतानि विविधानि च नियमान् विविधां
श्चापि विविधानि तपांसि च २४ यज्ञांश्च विविधाकारान् विधीश्च विविधांस्तथा वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रांस्तथैव च
२५ दानं च विविधाकारं दीनांधकृपणादिषु अभिमन्यमसंबोधान् तथैव विविधान् गुणान् २७ सत्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ
काममेव च मद्रूपानात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजन्नतुन २८

नित्यं भांति नेंद्रियग्रहोपमाद्गर्थः २५ मक्तानुपकरणभूतयः २८

मा०
४७

407

२७ विशस्तेनसंग्रामे २८ भवंसृष्टिं २९ अभिसंग्रसित्वा ३१ आत्मस्वरूपगुणान् आत्मीनिकर्षितानूर्ध्वस्वयोवर्णाक्रमादिगुणान्स्तादीन् ३४ कि

स्वधाकारवषट्कारैः स्वाहाकारैर्नमस्क्रियाः याजनाध्यापनं दानं तथैवाभ्युः प्रतिग्रहं २७ यजनाध्ययनं चैव यच्चान्यदपि किंचन ज
न्मसृत्युविवादं च तथा विशसनेपि च २८ शुभाशुभमयं सर्वमेतदाकुः क्रियापथं प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च २९
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकावतिष्ठते रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन निपच्छति ३० एवमेषोऽस्तकृत्पूर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते
आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ३१ एवमेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीं क्रियां क्रियापथे रक्तां त्रिगुणांत्रि
गुणाधिपः ३५ क्रियां क्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्मते प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदंधीकृतं विभो ३६ रजसा तमसा चैव व्या
प्तं सर्वमनेकधा एवं द्वंद्वान्यथैतानि समावर्त्तन्ति नित्यशः ३७ ममैवैतानि जायन्ते धावन्ते तानि मामिति नित्यं ह्यासयैतानि
सर्वाणीति नराधिप ३८ मन्यते पंडितबुद्धित्वान्नैवं वसुकृतामपि भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेनवै ३९ इहैव चैनं भोक्ष्या
मि शुभाशुभफलोदयं सुखमेव तु कर्त्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ४० यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति भविष्यति च मे दुः
खं कृतेनेहाप्यनन्तकं ४१

स्प ३

पाप्यथकर्मनागैक्रियां तथा तदिति मन्मते इदं कर्मैरुवं गुरां एवं फलमितावश्यकतेन मानपति ३५ ३६ ३७ ४० ४१

एम०
४०७

४३ निरात्मा निःस्वरूपः चिदाभासविशिष्टो देहेन्द्रियादिसंघातः दृश्यत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्याभूतात् आत्मगुणैः चेतनत्वसमत्वसुखत्वैः तथोक्तं ध्यानं देवविषयानु
भवो नित्यत्वं चेतितं तेन निधर्मोऽप्य एषु क्रोपि वैतन्मात्रं पृथिव्यादि भावमात्रं तत् इति ४५ प्रकृतिस्त्विति यद्यपि स्त्रीपुंसाभ्यामपत्यमिव पुंप्रकृतिभ्यामेव सर्वकार्यं क्रियते नाम मरे
ग्रानतथापि विविक्षितविवेकिते अविवेके प्रकृताववकर्तृत्वं पर्यवस्यति तस्याः सविकारत्वात् न तु पुंसि निर्विकारत्वादित्यर्थः ४० अलिंगां नित्यानुमेयां न

महत्तद्दुःखं हि स्वानुभवं निरयेऽप्यपि महत्तरं निरयाश्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ४२ मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौ
रुषं पुनः मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ४३ य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्वृतः तेन देवमनुष्येषु निर
येचोपपद्यते ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्त्तते सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्त्तिषु ४४ य एवं कुरुते कर्म शुभा
शुभफलात्मकं स एव फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्त्तिमान् ४५ प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं प्रकृति
श्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ४६ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृ
तानि ह ४७ अलिंगां प्रकृतिं त्वाहुर्लिंगैरनुमिमीमहे तथैव पौरुषं लिंगमनुमानाद्धि मन्मथे ४८

त्तु बुद्धिश्चिन्त कस्य चिन्मम तस्यां कथं तर्हि सामान्यतो दृष्टैर्लिंगैः महदादिकार्यैः तत्कारणभूतां तां त्वनुमिमीमहे पौरुषं लिंगं पुरुषस्यानुमापकं देहाद्यनुगतं चेतनत्वं चि
दाभासलिंगेन चित्तिरनुमीयते इत्यर्थः इति मन्मथे निरीश्वरः सांख्यः न तु तन्त्रयेति भावः यत्ताश्चारपरोऽश्वाद्वयस्य आत्मा सर्वान्तर इति चितोः अवहिता परे
भवश्रुतिविरोधात् ४८

सशीत यः अव्रणं अशाकृतं लिंगं निर्विकारं शुक्लं शरीरं लिंगं गमकं दूरणायाः प्रकृतेः साधकः इत्यर्थः सः लिंगांतरं पुर्यष्टकं गर्भमाप्य स्वरणधर्मित्वात् व्रणो लिंगं न सहूरणानि श्रोत्रादीनि ५० निर्व्रणोपि व्रणवानस्मीति मन्यते ५१ अलिंगः लिंगादन्योपि लिंगं पुर्यष्टकं कालं मृत्युं मरणधर्मा स्मीति मन्यते इत्यर्थः सतं

सलिंगांतरमासाद्य शाकृतं लिंगमव्रणं व्रणाद्वणरूपधिष्ठायकमेणात्मनि मन्यते ४९ श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पंचकर्मेंद्रियाणि अथ वागादीनि पर्वन्ते गुणेभिर्व्रणैः सह ५० अहमेतानि वै सर्वमप्येतानींद्रियाणि ह निरिंद्रियो हि मन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ५१ अलिंगो लिंगमात्मानमकालः कालमात्मनः असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ५२ अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ५३ अतपास्तपश्चात्मानमगतिर्गतिमात्मनः अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ५४ अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते शांतो मोक्षधर्मेषु वशिष्ठकरालजनकसंवादे वसिष्ठ उवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् सर्गकोटिसहस्राणि पतनांतानि गच्छति १

बुद्धिं अतत्त्वमबुद्धदेहादिकं आत्मनस्तत्त्वं अनारोपितं रूपं ५१ मृत्युं हंतारं चरं चरत्वं सर्गं प्रवाहि आत्मसंबंधिनं मन्यते ५३ तपः तपस्विनं गतिं उत्क्रांतिगत्यागतिमत्त्वं भवं संसारिणं ५४ अबुद्धिः विपर्यस्तबुद्धिः ५५ करालजनकसंवादे एवं शुद्धौ प्रकारेण १

धाम्नां षोडश कलाः पुरुषः इति च कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति श्रुतिप्रसिद्धा षोडशकाशरूपया चित्कलया धामसहस्राणि स्थावरसहस्राणि आत्मा जेनात्मना संपीड्य कउ
त्यजेत्यात्मनो नित्यं ब्रह्माणि लिंगिनः तस्यैव गत्यादिस्वरूपात् २ चंद्रदृष्टांतमाह चंद्रमा इव ३ योनिः सा भासा मूलप्रकृतिः दशेंद्रियाणि पंचतः कारणं चतुर्दश पंचापि भू
तानि पंचदशी सोमं चामृतं चिदात्मानं निममेतद्धामेति संबंधः ४ कलापायीति भूतायां पंचदश्यां चिदाधायां निमित्तभूतायां सत्यां स बुद्धिमान् मूढः विपर्ययस्तमर्तिः

धाम्ना धामसहस्राणि मरणांतानि गच्छति तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च २ चंद्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्र
शः नीयते प्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ३ कलापंचदशी योनिस्तद्धाम प्रतिबुध्यते नित्यमेतद्विजानीहि सोमं
वै षोडशीं कलां ४ कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् धाम तस्योपयुंजंति भूय एवोपजायते ५ षोडशीं तु
कलां सूक्ष्मां स सोम उपधार्यतां नतूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ६

जायते जन्म लभते तस्य जायमानस्य पुरुषस्य धाम षोडशीकलानां स्थानं देहाः तं उपयुंजंति भूतानीति शेषः चासेवानंदरूपाणि भूतानि मायायामुपजीवंतीति
श्रुतेः उपजायते एकवचनमार्षं उपयुंजंतीति मध्यमासु बुद्धिरानंदलेशं विषयसंपर्कजमुपजीव्य भूतानि संसरंतीत्यर्थः ५ चित्कलानुभवेन संसरंतीत्याह षोड
शीति देवैरिंद्रियैर्न उपयुज्यते पाल्यते किंतु देवानेव स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन उपयुनक्ति पालयति ६

एतांषोडशीं चक्षपयित्वा च विनाथ न जायते इदं सर्वं रज्जुमिव सर्पः ननु पिंडमिव घटरूपमपि यज्जायते तन्न हेतु अक्षपणो हेतुमाह हाहीति यत्र कार्यं तत्र घ तेय त्रत्र लीयते माव
कृतिरितिशीसिद्धं लोके न हि पिंडे घटो लीयते किंतु पिंडस्य मकृतिरिति प्रसिद्धं लोके न हि पिंडे घटो लीयते किंतु पिंडस्य प्रकृतिभूतायां मृद्येव न च कपालादिकार्यान
रेणाद्य एव सर्वकार्यं मलप इति वाच्यं निराश्रयायाः कार्यधाराया अनुपपत्तेः कुतः घटशराव दंचनादिषु पिंडलोष्ट्यांशु परमाणुष्वाकृतेरष्ट्यन्मृदिति अतु सत्यमत्र हारा
लंकारं तत्कुतु मेमः सत्रापि वतेमः पृथक् दुरपलपत्वा नंमनयं यतः प्रकृतित्वात् षोडशत्वाः क्षपणं तु प्रसन्न इत्यर्थः अस्य कार्यस्य नन्वित एव हृत्वां नात्षोडशपाः

एतामक्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम साक्षस
प्रकृतिर्दृष्टा तस्याः पान्मोक्ष उच्यते ७

कार्यकारणत्वं दुःसाजमिता शंका हन्त न्यपादिति कार्यप्रपास्तु अतः इत्यर्थः सत्यं महतोपि विकारशेषत्वात् कालेपि विकारेषु न तु नावपि निर्विकारं रूपं नयमस्तं तथापि त
त्वमेव तत्त्वाः निर्विकारं रूपं एवं तत्त्वसत्तेन जत्तेजमः सन्मात्रं पत्तस्यै कार्येषु नुस्यूतं तस्यैव सत्त्वं वकृत्यं रत्नात् सविकारस्यामिथ्यात्वं वा चारंभणं विकारो नामधेयमिति
श्रुतेः सतोपि विकारत्वे अनवस्थापत्तेः भूमात्व जगदुत्तमसंभव सकथमसतः सज्जायेतेति श्रुतेः सैव चाशिमत्वान् तस्मात्सर्वविकारभूयेपि तन्मात्रं ब्रह्मात्
तित ... रापत्तिर्मोक्ष इति प्रकृमकं न क्षपान्मोक्ष उच्यत इति गोत्रात्मक एवंतां क्षपयित्वेति पदं तिन हापं वदशीपरत्वापमहार्थः श्लोकः ७

तदेवेति एतद्धामशब्देन मोक्षशब्देन च उच्यते तदेव आनंदात्मकं षोडशकलं विद्विलसंघातरूपं पिंडब्रह्मांडात्मकं तथा च श्रुतिः आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जा-
यंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति तत्रापि अव्यक्तसंज्ञकं पंचदशीकलापार्थरूपो निःशब्देनोक्तः तत्कार्यत्वात् तद्भिन्नं देहं योगाः ममायमिति देहम
मत्वा करोति तत्रैव परिवर्तते देहेनानुमुच्यत इत्यर्थः ८ योगज्ञानतत्त्वमाह पंचविंशा इति शुद्धाशुद्धनिषेवणात् क्रमेण शुद्धोऽशुद्धश्च भवतीति शेषः ९ तादृक् अस्संगो

तदेव षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकं ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ८ पंचविंशो महानात्मा तस्यैवाप्रतिबोधनात् विम
लश्च विशुद्धश्च शुद्धाशुद्धनिषेवणात् ९ अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुद्धतां व्रजेत् १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि विज्ञेयो नृपसत्तम प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्त्रिगुणो भवेत् ११ शांतौ मोक्षधर्मेषु वसिष्ठकरालजन
कसंवादे जनकउवाच अक्षर[illegible]भृषरे वद्दूषोः संबंधरूपते स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबंधस्तद्वदुच्यते १
२१

ग्रंथप्रकृष्टेतिष्कृतेः संयोगोऽपि शुद्धात्माऽशुद्ध एव भवति तत्र हेतुर्ममायमिति म[न्वा]नस्तत्रैव वर्तते तादृगेव सनैव वाऽयं हेतुरस्तु कष्यते अबुद्धः अज्ञः १० अप्रतिबुद्ध
तायोरावः प्रतिबुद्धः [illegible] तद्रहितः विपर्ययग्रहीतः तथैवतेन तादृशभूतसेवनात् तादृशो भवतीत्यर्थः ११ अध्याय तस्य प्रान्ते मोक्ष एवाच्यत इति प्रकृतिविद्योगा
न्मोक्षतत्क्षः स्तंमकृतेः गुरुतत्वेन निःश्रितिर्नसंभवतीमत्वा नयापि [illegible] अक्षरक्षरयोरिति १
ति १

१।

मोक्ष°
४१०

रूपं चाकृतिं ४ ये गुणा इति गुणास्समाहृताः मातापित्रोर्द्वयोरप्यभावे पितृगत्याद्रिदर्शनेन न यातिसंबंधिचारेण शंकाः पश्चाद्भवति पर्जन्म इति स्मिन्ने द्वे
पतीं साध्यस्य यज्ञस्य पर्जन्मादि हारणजन्माहेतुत्वेन तत्राप्युभयसंबंधानपायात् साधारण्यव्यवहारापेक्षया वाच्यमुक्तिः ६ यत्तु वेदशास्त्रेषु प्रमाणत्वेन पठ्यते तद्
वेदशास्त्रं प्रमाणमित्यर्थः तस्माद्यद्वेदेषूक्तं तद्धि ह्यन्तरुपजीवेतेति तस्माद्ब्राह्मणोनावैदिककर्माभिधीयते तैश्चापणीयं वेदस्य प्रामाण्यं तदन्यस्याप्रामाण्यं च सूच्यते

तु १
जातौ पुरुषं नेह स्त्री गर्भे धारयन्त्युत जातो हि यं न पुरुषो रूपं निर्देशयेत्तथा २ अन्योन्यस्याभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् रूपं नि
र्देशयेत्तद्वत्सर्वासु योनिषु ३ रसं यथाभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् जातौ निर्वर्तते रूपं तद्वत्पिनिदर्शनं ४ ये गुणाः
पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा अस्थिस्नाय्वस्थिमज्जा च जानीमः पितृतो द्विज ५ त्वङ्मांसशोणितं चेति मातृजान्यपि शुश्रुम ७
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रे च पठ्यते ६ प्रमाणं यत्तु वेदोक्तं शास्त्रोक्तं च पठ्यते वेदशास्त्रद्वयं चैव प्रमाणं तत्सनातनम्

तस्माद्धास्त्रं प्रमाणं तदिति च ननु वेदशास्त्रस्य प्रामाण्यं लोकेऽवैचेत्शाक्यादीनामपि तथैव प्रामाण्यं स्यादित्याशंक्याह सनातनमिति वेदस्य हि हरकर्तृत्वाप्रामा
भावात्स्वपौरुषेयत्वयानित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकानास्पदत्वमस्ति न तु तंभवेद्धमविप्रलंभानां शाक्यादिपुरुषाणां वाक्यानामिति शेषः ७ ७

रत्न°
४१०

एवं यागत्वस्य साधारणमुक्त्वा तदर्थं विद्याधिकारिणं सद्भाभिमतं विरहविरागात्मकं कर्तारमाह अमोघमिति पुंसा मत्कृते गर्गाख्यं तद्दुःखं तं बाधितं तत्पावासस्थाने दारिकं तद्दु
चेतन्मादिकं वाञ्छितं फलितमाह एवमिति विरहविह्वलयोः हठात्त्वमोक्षस्तं भावनाप्यस्तोति भावः ८ अनंतरकृतं साक्षात्कृतं निदर्शनं मोक्षदृष्टांतं प्रत्यक्षं यत्र भूदर्शी
९ अनामयं निर्दुःखं यस्मात्त्वं देहं शरीरं त्यक्त्वा ततेन मियापि ये स्पर्शनत्वमिति श्रुतेः अनीप्सितं शरदीपपरीक्षितमर्थः १० वेदसामान्यमभ्युपेत्यापि वेदार्थविरचितो हि

अमोघमगुणं सद्बोधात्मोक्षमगुणसंश्रयात् । एवमेवाभिसंबद्धो नित्यं यत्नविधिः स्थितः ॥ ८ ॥ पश्चादिभयवत्संस्तस्मान्मोक्षधर्मो
न विद्यते अथवानंतरकृतं किंचिद्वनिदर्शनं । तन्मया वर्ण्यते तेऽद्य ममश्रोतास्मि सर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्षकामाय यत्नापि कांश्चा
मोपदनामयं त्वं देहमजरं वितमतीन्द्रियमनीश्वरं ॥ १० ॥ वशिष्ठ उवाच यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनं । एवमे
तद्यथा चैतद्वग्हान्तितथा भवान् ॥ ११ ॥ धार्यते हि तथा ग्रंथश्रवणयोर्वेदशास्त्रयोः । न च ग्रंथस्तत तत्सोपथा यत्नं न रेश्वर ॥ १२ ॥
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रंथधारणतत्परः । न च ग्रंथार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ १३ ॥

कालिकमस्तं बंधनजानामीत्याह यदेतदित्यादिना १२ धारणं इत्यादि श्रुतिस्वान्न भवति यत्त्वं ज्ञानतविविदंस्त्वायं ततस्य वाच्यपि भागो न क्ति परीक्षणी
न लंकश्रणानिनहि पवेदसुकृतेसपंथामिति पचलेनायां सेवाविदंसत्वायं त्वंतरस्मानं तिमाजनत्कथान् भावः कजांशोः श्रग्रहणाजः पदीयरेतत् अ
लेकं स्थलीकं रथेनार्थः सुकृतसम्यक्स्मरणः पंथांनपथानं १३

भारमितित्रभृतिरव्याणएवभारहारःकिलामूर्खधीस्तेवेदनंविज्ञानानितियोथंयार्थज्ञःइत्त्सकलंमद्यमयफलेनाकर्मेनिशानविधूतपाप्मेति १४ संसत्सुविद्वत्सभासु १६
छिद्रात्मात्ताविविकचित्तभावः सोपहासेतिपरिहासास्पदत्वं हितेः १७ महात्मसुआत्मवित्सु १८ यदेवेति फलतः साधनतश्चसांख्ययोगयोरैक्यमस्तिथवहा
रोपपादनेनिहामस्थैर्यतपौविरोधोदृश्यमानोप्यकिंचित्करइतिभावः १९ त्वगित्याद्युत्तमज्जाचज्ञानीमःपितृतोगुणाः तन्मांसंशोणितंचेतिमातृतोनीतिस्मृतः

भारंसवहतेतस्यग्रंथस्यार्थंनवेत्तियः यस्तुग्रंथार्थतत्त्वज्ञोनास्यग्रंथागमोवृथा १४ ग्रंथस्यार्थंसपृष्टःसन्तादृशोवक्तुमर्हति
यथातत्त्वाभिगमनादर्थंतस्यसविंदति १५ यःसंसत्सुकथयेद्ग्रंथार्थंस्थूलबुद्धिमान् सकथंमंदविज्ञानोग्रंथंवक्ष्यति
निर्णयान् १६ निर्णयंचापिछिद्रात्मानतंवक्ष्यतितत्त्वतः सोपहासात्मतामेतियस्माच्चैवात्मवानपि १७ तस्मा
त्वंशृणुराजेंद्रयथैतदनुदृश्यते याथातथ्येनसांख्येषुयोगेषुचमहात्मसु १८ यदेवयोगाःपश्यंतितत्सांख्यैस्तदनु
गम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसबुद्धिमान् १९ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जास्थिस्नायुच एतदैंद्रियकंतातयद्भवानि
दमाहमां २० द्रव्याद्द्रव्यस्यनिर्वृत्तिरिंद्रियादिंद्रियंतथा देहाद्देहमवाप्नोतिबीजाद्बीजंतथैवच २१

मेतिस्त्रीपुंसाभ्यामिवपुंप्रकृतिभ्यांशरीरंनिर्वर्तितमितिएतदैंद्रियकंइदंतवदृश्यंनद्वशांतासिद्धिमाहत्वगिमासादिनाऐंद्रियकंइंद्रियसमुदायस्वाधिकः २० सेंद्रियकंधा
तुसत्वकंबीजाद्बीजांतरमिवव्याप्नोतेनहोकंकार्यंबीजद्वयोत्पत्तिकमितिद्रष्टव्यमतोमात्राशयवानाहइत्याहद्रव्यादिति २१ २१ २१

१ १० इत्येतिके पुंप्रकृत्योर्विषमस्वभावत्वात्संबंधासंभवमाह निरिंद्रियस्येति न तावत्पुंप्रकृत्योर्विषयविषयिभावलक्षणसंबंधः पुंसो निरिंद्रियत्वात्प्र
कृतेस्तुच्छत्वात् नापि बीजांकुरवत्जन्यजनकभावः केवलत्वेन पुंसो बीजशक्तिशून्यत्वात् प्रकृतेरकार्यत्वाच्च नापि कुलालघटवत्पुंसोऽद्वितीयत्वे
न उपादानांतराभावात्तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च नापि अयस्कांतमणिलोहवत्तयोः संबंधः उभयोरप्यमूर्त्तत्वात् मूर्त्तिमतोर्हि द्वयोरुभयकर्मजोऽन्यत
रकर्मजः संबंधो युज्यते न त्वमूर्त्तयोः नास्ति देहोऽपि तत्संबंधोपायेति न देहीति च समासद्वयेनार्थद्वयमुक्तं नापि परैरभिमतः समवायः तादात्म्यं वा नि
र्गुणेन गुणसंबंधासंभवात् न ह्यस्पर्शेन नभसि शीतोष्मादिस्पर्शवत्त्वं वक्तुं शक्यं एवं निरिंद्रियस्येत्यादि हेतुपंचकं पुंप्रकृत्योः संबंधासंभवार्थमुक्तं चेति

निरिंद्रियस्याबीजस्य निरीहस्याप्यदेहिनः कथं गुणा भविष्यंति निर्गुणत्वान्महात्मनः २२
गुणा गुणेषु जायंते तत्रैव निविशंति च एवं गुणाः प्रकृतितो जायंते निविशंति च २३ त्व
ङ्मांसरुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै २४

केतु निःसंगस्य संगेन कूटस्थस्याविकारिणा आत्मनोऽत्वनात्मना योगो वा लब्धो नापि पृथग्घतस्मेवोक्तं न चासंगत्वकूटस्थत्वे प्रमाणाभावो निरिंद्रियत्वादिहेतुच
तुष्टयं तु प्रकृत्यादिसंपन्नमिति पुरुषं तत्र २२ कथं तर्हि एषां सृष्टिरित्यत आह गुणा इति गुणाः सत्त्वादयः गुणेषु त्रिगुणात्मिकायां मायायां २३ कथम
सहायोत्तस्या जगज्जनकत्वमिमाशंकां दृष्टांतेन साधयति त्वगिति यथा ह्येषां शरीरे मातरं विनापि एकेनैव शुक्रेण मेदश्चादिवत्त्वगादिकमपि जातं
एवं एकयैव दर्पणवत्प्रतिबिंबग्रहणशीलया प्रकृत्या जगज्जीवात्मपर्यंतो जायत इति श्लोकद्वयार्थः २४ २५ २४

पा २

पुमानन्यविधायामंतःकरणोपाधिस्तत्तिविंगोजीवाः अपुमानविपदादिः त्रैलिंग्यं त्रीणिआत्मनोलिंगानिगमकानिप्रमातृप्रमाणप्रमेयाणिएतै
र्हिलिंगरेतेषांहाधकस्त्रिदात्मागम्यतेस्वार्थेण्यम् पुमानपुमानिति भाभासोपाधेः पृथग्ग्रहणं त्रैलिंग्येनुतयोर्वैशिष्ट्यंविवक्षितं तथाहित्वंतः
करणाविशिष्टश्चाभासश्चैवतन्नंप्रमाता अंतःकरणवृत्तिविशिष्टश्चप्रमाणं घटाघटावच्छिन्नंप्रमेयमितितिप्रसिद्धं ननुप्रमातृत्वेयोग्यतयाघटस्यैवप्रमेयंत
त्तुघटावच्छिन्नमाभासचैतन्यंघटज्ञानात्स्यं ततसं प्रमाकरणस्यप्रमाणत्वाद्धिफलंप्रमेयंनत्वोक्तविधाप्रमेयं नत्संबंधात्तुघटादिरपिप्रमेयं अतोमुख्यं
प्रमेयंचैतन्यमेवअज्ञाननेनतत्सैवाप्ततलातंत्रदेघटासैश्चावरणकृतमाभावाद्घटघटनुभवात्सैवहिपुरुषार्थेलभ्यतः तत्सैवाप्ततत्त्वमन्नाप्ततत्वावा

पुमांश्चैवापुमांश्चैवत्रैलिंग्यंप्राकृतंस्मृतं नवापुमान्पुमांश्चैवसलिंगीत्यभिधीयते २५
अलिंगात्प्रकृतिर्लिंगेरुपालभ्यतिसात्मजैः यथापुष्पफलैर्नित्यमृतवोमूर्तयस्तथा २६

त्यंनघटादेरित्याशंक्यतांनर्विचन् नवेति लिंगीपुमानितित्यपुमानितिवानाभिधीयतइतियोजना जीवजगतोरसत्त्वमित्यर्थः २५ ननुसंबंधाभावेप्रकृ
तिपुरुषयोःकथंलिंगलिंगिभावइत्याशंक्याह अलिंगादिति अलिंगात्पंचमीअलिंगंपुरुषंप्राप्यसाप्रकृतिः आत्मजैर्लिंगैःमहदादिभिःका
र्यैर्गमकैः उपालभ्यतिउपलभ्यते अमूर्तंज्ञानंवायथाफलादिव नहितैवेनमप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूताप्रकृतिरुन्नीयते आलो
कप्रकाशितैःपुष्पादिभिर्कालवद्वेवेत्यर्थः अलिंगेतिपाठेस्पष्टोर्थः २६

लिंगानांप्रमात्रादीनांप्राकृतत्वेपिलिंगीनप्राकृतइत्याहनवेति ४

पयावत्कृतितत्कार्ययोर्लिंगिलिंगभाव एवमात्मानात्मनोरपीत्याह एवमिति दृश्यप्रकाशेन दृगात्मापि सूर्यवद्रूपादेर्न्यो ऽनुमेय इत्यर्थः अलिं
गंसुद्दविन्मात्रं लिंगीत्यर्थः तदेवपंचविंशतिमः तकारलोपश्चार्षः लिंगेषुनियतात्मकइतिलिंगलिंगिनोर्योभिदर्शितानतुशास्त्रांतरेणजडा
जडयोरपंविषयविषयिभावसंबंध एवोक्तः योहिविषयीसविषयीसविषयस्यसुखासुखत्वात्मोहर्षविषादादिविकारवान्भवति ननुलिंगी नसाक्षा
त्कः प्रकाश्यमानेइत्यामेध्यावक्तुंमांविक्रियतइतितयोर्महानभेदइतिभावः २७ अनादीत्यनेनअलिंगस्यप्रकाशस्यतार्किकाद्यभिमतम
नित्यत्वंनिरस्तं घटज्ञानंज्ञानंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवस्यहज्ञप्तिविषयत्वात् अतएवमनोवृत्तिषुक्षीयमाणास्वपिनत्वंमनएवेतिधीशब्दितंवृत्तिज्ञानम

एवमप्यनुमानेनह्यलिंगमुपलभ्यते पंचविंशतिमस्तानांलिंगेषुनियतात्मकः २७
अनादिनिधनोनंतः सर्वदर्शीनिरामयः केवलंत्वभिमानित्वाद्गुणेष्वगुणउच्यते २८

नाशपर्यवसानं कालापरिच्छेदमुक्त्वादेशापरिच्छेदमाहानंतइति प्रकाशतादेवसर्वदर्शीनिरामयइतिस्वगतपरिच्छेदं गुणागुणिभावादिरूपं व्यावर्तयति
कथंतर्ह्यस्यगुणैःसंबंधस्तत्राह केवलमिति चाल्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेपिमुक्तिदर्जनेममेदंरजतमित्यभिमानवत्गुणेषुदेहाद्याकारेषु
अहमिदंदेहादीत्यभिमानित्वाद्यंगुणाः देहादिसंघातरूपात्मेत्युच्यते एतेनलिंगस्यलिंगिनोः संबंधः केवलमाध्यासिकइतिसिद्धं २८

मो० ध०
४१३

413

ननु निर्गुणामपि गुणादिकं गुणवता द्रव्येण सह संबध्यते एवं निर्गुणोप्यात्मा गुणवता प्रकृत्या संबध्यतामित्यत आह गुणा इति गुणाः संयोगादयः
संबंधाः गुणवत एव संतीति न तु गुणस्य गुणिना सह संभवंतीत्यर्थः न चास्ति तादृशः समवायाख्यः संबंध इति चेत् किं स्यात्मनि प्रकृतेः समवायस्तत्र विपरीतं
नाद्यः स्वनिर्मोक्षापत्तेः न द्वितीयः नाश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशोस्ति नांत्यः रूपादीनामाश्रयतः पृथग्दर्शनेन प्रकृतिनाशे चात्मनोपि नाशापत्तेः अथ
कारणनाशेपि यथा कंचित्कालं कार्यमस्ति यथा चाश्रयसर्वव्यक्तिनाशेपि जातिरस्ति एवं प्रकृतिनाशेप्यात्मा न नश्यतीति विवक्षेत कार्यकारणयो

गुणा गुणवतः संति निर्गुणस्य कुतो गुणाः । त
स्मादेवं विजानंति ये जना गुणदर्शिनः ॥ २१ ॥

र्योनित्यत्वेनाविनाश्यत्वात्सम्बद्धात्तत्र नाशात्माभ्युपगमे दृष्टविरुद्धायाप एवासिद्धेः यथा तनुपपत्ता एवं विवक्षिते सैव न नाशात्मस्य प्रमत्वमाशिष्यतीति कार
णाक्रमेण लक्षणं न पश्यसीत्याश्चर्यं नाशात्मस्य च मते तु उभयमप्युपपन्नं चाविद्यानाशेपि तत्कार्यस्य देहादेः कंचित्कालमनुवृत्तिः संभवतीति जी
वन्मुक्तिसिद्धिः विदेहमुक्तौ च सदात्ममात्रावशेष इति तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणागुणवतः संतीति ते न रज्जुः सर्पदंडधाराभूच्छिद्रादयात्मनेव सत् सुघ
टपटत्वेन न परमार्थतो नाना गतम्भेतपोतशीतोस्यात्मना भाति न तु कश्चित्किंचित्समवायसंबंधेनोत्पद्यते समवायस्यैवाः नवस्थादोषेणाकरेनि
रस्तत्वादिति सिद्धं चात्रविद्वदनुभवं प्रमाणयति तस्मादिति २१

गुण०
४१३

यदात्वेषइति अभिमन्यते हिनस्ति कामादीन् जयतीत्यर्थः अद्वितीयएनमभिमंस्येकृतनीयोयावत्करिष्यतःस्वभिमन्ते हिंसार्थत्वदर्शनात् यदाविष्येतिगौड
पाठेऽविष्णयवगुणमननाम्नामालोच्य अभिमन्यते जानातीत्यर्थः गुणहाम्यरेहाद्यात्मत्वममता येन ३० किंतत्परमित्यत आह यन्नेदिति सर्वशः सर्वे
पिताविकाः अबुद्धस्य नरस्याहंकारादेः परित्यागात् बुध्यमानं न तद्वत्तत्वाप्रदं तदा ३१ अत एवाप्रबुद्धं अज्ञातं अगुणं गुणाभावान्निर्गुणं गुणसंबंधशू

यदात्वेषगुणानेतान्प्राकृतानभिमन्यते तदासगुणहान्येतं परमेवानुपश्यति ३० यदबुद्धेः परंप्राहुः सांख्ययोगाश्च
सर्वशः बुध्यमानंमहाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ३१ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणंप्राहुरीश्वरं निर्गुणंचेश्वरंनित्यमधिष्ठाता
रमेवच ३२ प्रकृतेश्चगुणानांचपंचविंशतिकंबुधाः सांख्ययोगेचकुशलाबुध्यंतेपरमेषिणः ३३ यदाप्रबुद्धा
स्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः बुध्यमानंप्रबुध्यंतिगमयंतिसमंतदा ३४

न्यईश्वरं अंतर्यामिणं अधिष्ठातारं सर्वकार्यनिर्मातारं ३२ गुणानां महदादीनां प्रकृतिगुणांश्चापि पंचविंशकमित्यर्थः ३३ प्रबुद्धाः ज्ञातवंतः
अवस्थाः बाल्याद्या जाग्रदाद्याश्च बुध्यमानं कर्तारं ईशानं च प्रमातारमेव प्रबुध्यंति प्रबोधनेन च नं समं ब्रह्म गमयंति प्रत्यगात्मैवाज्ञातो जीवः ज्ञातो
ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं अत्रेश्वात्मविज्ञानात् आत्ममात्रतमात्मनः अविद्यः साम्यमात्रेण प्राप्य संसाराद्विनिर्जितः इति शममिति पाठेऽपि शमयंत्यपंतं
वशमयंत्यर्थः ३४

मो०ध०
४१५

एतदिति एतज्जीवेश्वराभेददर्शनं बुध्यमानेन सम्यगिति पृथक्त्वक्तमितु नारदपक्षमते एतन्निदर्शनं यथालक्ष्यं यथानुदर्शनमिति पाठे अप्रमुख्यं दर्शनं इति
पृथक्त्वं बुद्धेनोक्तमिति योजना ३४ एतत्क्षराक्षरनिदर्शनं जडचेतनतत्त्वप्रतिपादनपरं शास्त्रं परस्परेणात्मतत्त्वसमकारमतमसम्यगिति उक्तं
इतिवादिनां विभ्रममुत्क्षालयन्सम्मतं तत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वे हि विनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावादक्षरत्वमविनाशित्वमुक्तं नानात्वं तु क्षरमेव त

एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनिदर्शनं बुध्यमानाप्रबुद्धानां पृथक्पृथगरिंदम ३५ परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनं
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ३६ पंचविंशतिनिष्ठोयं यदा सम्यक्प्रवर्तते एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यद
र्शनं ३७

थाच वयोग: प्रधानादिनिर्मंथादृतत्वात्तत्त्वदर्शित्वादिति ३६ एतच्चानुभववेद्यमित्याह पंचविंशतीति यदा पंचविंशात्मासहितेषु पंचविंशतितत्त्वेषु
एकत्वेन निष्ठां सम्यगेव प्रयुंक्ते प्रवर्तते तदाशेषबाधमवशिष्टं शमात्मानं सम्यक्पश्यतीति तद्देवैकत्वमेव शास्त्रं नानात्वमशास्त्रमिति निश्चिनो
तीत्यर्थः तथाचात्मदर्शनफलं भिद्यते सर्वसंशया इति श्रूयते ३७ ॥१

रम०
४१५

416

मनुपरिलक्षणहृमर्यादस्याभेयोगेन आत्मानं जानंतोऽपि कुत एवं न निस्तत्त्वं तोमाशंक्याह तत्वेति तत्त्वं तत्त्वं निस्तत्त्वं तत्त्वस्मात् अजनं मनुचित्त्वाद्रेस्मात्कृत्स्नार्थेन वैके
केवलं तत्त्वमितिच्छांदसः लत् निदर्शनं अनुभवः ये पिकन्नोरमात्मानमाहुस्तेपि समाधौवुआयमावेक्यात्मनिक्रतेलेन पश्यंतीति तत्रकर्तलादिर्भेदुआदि योगस्तद
श्यमानोपिकस्यचित्कलावज्ञारगवदस्तत्वेवनहिधर्मिविकृष्टोधर्मोक्लविकेनचिद्वपलभ्योस्ति न हि रहस्य काशाभ्यां वियुक्तोपि वह्निर्गोचरीभवतेतनस्मात्तेः तुभवविक
उवदंतीति भावः एवेति भावः ३८ तत्वनिस्तत्वशब्दौ व्याचष्टे पंचविंशतीति पंचविंशस्य पंचविंशात् परं निदर्शनं अनुभूयमानात्विकृष्टं अनुभवं निस्तत्त्वमाहुः
तमेव विविधानिष्टः सर्गस्य पंचविंशत्यात्मकस्य वर्गस्येति पाठेप्ययमेवार्थः वर्गं त्रातिवर्गमिसप्राहमयोजं वर्ग्यमिति पाठे वर्गं वर्गमर्हतीति वर्ग्यं आचारं आस

तत्वनिस्तत्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनं पंचविंशतिसर्गं तु तत्वमाहुर्मनीषिणः ३८ निस्तत्वं पंचविंशस्य परमाहु
र्निदर्शनं सर्गस्य वर्गमाचारं तत्वं तत्वात्सनातनं ३९ शांतौ मोक्षधर्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे ॥ ॥

मंतात्चारउपलब्धिः दृश्यस्य प्रतिविषयनियतायाउपलब्धिः सषड्विंशइत्यर्थः तत्र वर्गः पंच यथा पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचभूतानि पंचशब्दाद्याविषयाः
मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिविराभासाइति पंचवसंच तत्वंतस्य भावस्तत्त्वं यथार्थसत्त्वमिति यावत् तस्मादपिसत्वमित्यर्थः तथाचश्रुतिः प्राणावैसत्यं तेषा
मेवसत्यं सत्यस्य सत्यमनुपत्तृएजानतस्मादिः प्राणशब्दितस्य कृत्स्नस्य पंचव्यवहारतः सत्यस्य पारमार्थिकं सत्यं ब्रह्मेति भावतः सत्यस्यासज्जनस्य शुक्तिरिवे
तिषतिपादयति यतस्तत्वादपि तत्त्वं अत एव सनातनं सर्वदैकरूपं न तु कदाचित्सत्संकदाचिदसत्त्वमित्यर्थः ३९ शांतौ परिविंशोऽध्यायः १३०

मो०ध०
४१५

415

यदुक्तं एकत्वमक्षरं नानात्वं क्षरमिति तत्रैकत्वे बंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः नानात्वे त्वात्मनाशप्रसंग इति एतयोः पक्षयोर्निदर्शनं तत्त्वावधारणं संदिग्धं १ य
दुक्तं पंचविंशतिनिष्ठाऽभवत्वेनैव तत्त्वं निश्चितो नातीति तत्राह तथेति बुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्यात्मवस्तुनः तत्त्वं न पश्यामीति तत्र न संशयः इति योजना अ
त्रभवसद्ःसाध्यत्वात्संदेहनिवर्तकत्वं चेतोऽशक्यत्वात्तत्तयात्र प्रादृष्टी पमितिभावः २ अक्षरक्षरत्वकारणं एकत्वं क्षरत्वकारणं च नानात्वमुक्तं तद

जनक उवाच नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम पश्यामि तद्धि संदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनं १ तथा बुद्धप्रबु
द्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः २ अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणं तदप्य
स्थिरबुद्धित्वान्नष्टमिव मेनघ ३

पि चास्थिरबुद्धित्वान्निष्फलमयुक्तत्वात् तत्रैकत्वं त्रिविधभेदशून्यत्वं चेत्तर्हि हेतोः स्वरूपासिद्धिः नहि किंचिदीदृशमेकत्वं प्रसिद्धमस्ति एकव्यक्तिमात्रत्वं चेत्तर्ह्या
काशस्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथा च सांख्यशास्त्रविरोधः नानात्वमपि संहतत्वं चेत्तत्प्रधानपरमाण्वादीनामपि क्षरत्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रं चेत्सांख्यात्मना
मपि क्षरत्वापत्तिरिति तथा चात्र न मम तत्त्वावधारणे सामर्थ्यमस्तीति भावः ३

राम०
४१५

ननु तस्मादेतौ बुद्धं अप्रतिबुद्धं बुध्यमानादि बुध्यमानं विदद्विहात्मानं जीवं ४ विद्याविद्याधिगमः अविद्याज्ञानावरणं अक्षरं नित्यं क्षरमनित्यं सांख्यं ब्रह्मज्ञानमिति विवे
कः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथग्भेदः अपृथक्च अभेदः भेदाभेदश्च नानात्वैकत्वदर्शनमित्यनेनैव प्रथममुक्तः ५ हंततेत्यालोचनेप्रधानभूतयोः सांख्ययोगयोर्

नदेतद्बोद्धुमिच्छामिनानात्वैकत्वदर्शनं बुद्धंचाप्रतिबुद्धंचबुध्यमानंचतत्वतः ४ विद्याविद्येचभगवन्नक्षरंक्षरमेव
च सांख्यंयोगंचकार्त्स्न्येनपृथक्चैवापृथक्प्रभो ५ वसिष्ठउवाच हंततेसंप्रवक्ष्यामियदेतदनुपृच्छसि योगकृ
त्यंमहाराजपृथगेवशृणुष्वमे ६ योगकृत्यंतुयोगानांध्यानमेवपरंबलं तच्चापिद्विविधंध्यानमाहुर्विद्याविदोज
नाः ७

निरूपणाय प्रसंगात्पृथक्त्वं तेषां पुनः निरूपितं भवतीत्याशयेनाह योगेति ६ योगानां योगिनां योगे योगशास्त्रे कृत्यं कर्तव्यं आवश्यकं ध्यानमेव
परंबलं अविद्याजयेसामर्थ्यं ध्यानमपिद्विविधं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारं एवंविधमितिपाठेऽयमेवार्थः ७

तत्र ध्यानस्य साधारणं लक्षणं मनस एकाग्रत्वमिति तथा प्राणायामोपि योगिनां योगकृत्संबलं तस्य द्वैविध्यमाह सगुणः सगर्भः निर्गुणः निगर्भः तयोर्मनसः संबंधी प्रथमः मानस इति सष्ठार्थः पाठः तत्र भावनाकृततत्त्वनिरपेक्षाय यथा योषितमग्निं ध्यायेति तन्नरयोषायामग्निदृष्टिकरणं यथा वा सतोपि कामिन्यादेर्विषयस्य भावनं तत्फलं चानित्यं यथोक्तं भावनाजं फलं यद्वद्यत्स्वात्कर्मणः फलं न तत्तथा ॐ इति मंत्रं यं परापस्त्रीसंगतं यथेति एवं स्वाभिप्रीतां वरादिमूर्तिं भावनायापि कोटिभंगत्वायेन प्राप्तं तत्स्वरूपमपि स्वत्यापीति ज्ञेयं प्रणिधानं तु वस्तुतत्त्वसापेक्षं यथा वस्तुधारत्वगततत्त्वविशेषस्वेनागृहीते परेणोपदिष्टे सति तद्ग्रहणाय तस्यैव वस्तुनः प्रणिधानं तस्यैव विषयेः प्राद्देरणा नियोजनं क्रियते तथा मनसा गृहीतमाणे सवतो विस्फुरितानि विशेषचिन्मात्रा वास्तुपदिष्टे सति तद्ग्रहणाय तस्यैव मनसो गुरूक्तसुरक्षाप्रणिधानेन प्रवर्तते तद्बलाद्वस्तानुभावस्तत्तत्त्वमवगच्छतः तत्रापि भावनायां फलभेदाद्भेदेण सूचितः वस्तुनो सन्निधानेन यत्फलं तद्दशा

एकाग्रता तु मनसः प्राणायामस्तथैव च प्राणायामस्तु सगुणो
निर्गुणो मनसस्तथा ८

मू १

स्यात्तद्योक्तसन्निधानेन शाश्वतं शाश्वते फलमिति वस्तुनोत्रात्मनः शरीरविषयाणां हूयोणात्मनसोः देहसंगेन मांसादीन् भावयन् पुनरावर्तते देहासंगेन भावयंस्तु श्रेयसास्वरूपं प्राप्य क्रमेण कैवल्यं प्राप्नोतीति भयथापि भावनाफलस्यानित्यत्वमुक्तमिति नोरहतं वाक्तिं विरुध्यते प्राणायामोपि वायुसंहितायामुक्तः सध्यानं विनाः गर्भस्तगर्भस्त्वमवपात् स्यगर्भो गर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः जपो मनसा प्रसंख्यानं नेरिश्वरोणो जाप्येनतु जपं कुर्यात् इविलंवितमद्भुतं मनसैवमसंख्यानं प्राणायामविधौ सदा जाप्येन प्रणवगायत्र्यादीनां मंत्रेण मानसो जप इति सगुणस्यैव प्राणायामस्य मानसत्वमिति विशेषणाप्रमेतेन तत्र गुणस्य विस्तारस्तु योगचिंतामणौ प्रभृतिषु संग्रहग्रंथेषु द्रष्टव्यः ८

शेषं कालं त्वसंतत्संयोगेहितोपि मूत्राद्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ९ तत्र योगांगेषु प्राणायामपर्यंतमुक्तं तेनैव ततः प्राचीनानि यमनियमासना
न्याक्षिप्तानि त्वथ प्रत्याहारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणीति इंद्रियार्थेभ्यः मनसा निवर्तयेदिति मुख्यं प्रत्याहारं त्वित्युक्त्वा तं स्थानसमं शरीरं हृदींद्रियाणि मनसा तं त्विरु
ध्येति फलमनुक्तमुक्त्वा हठस्यांगं प्रत्याहारादिकमाह दशेति दशयुक्ताभिर्द्वादशभिर्वा विंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिस्त्वन्यप्रत्येतुस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः मति
मान् स्वात्मानं जीवं चतुर्विंशात्तत्त्वात्मकत्वसंज्ञात्परं पंचविंशं प्रतिगतं चोदयेत् प्रेरयेत् तत्राष्टादशसु स्थानेषु वायोः प्रत्याहरणं याज्ञवल्क्येनोक्तं अष्टादशसु यद्
यो मर्मस्थानेषु धारणं स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यत इत्युपक्रम्य मर्मस्थानानि तेषां तत्संख्याकाहस्तं स्पृश्य कुंभकं हृष्ट्वा मं गुष्ठान्मध्ये मध्यतः धारयेत्तानि तं
बुद्ध्या प्राणायामः पंचोदितः व्योमरंध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रूमध्ये निरोधयेत् भ्रूमध्याद्वायुमाकृष्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् ने

मूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप । त्रिकालं नाभियुंजीत शेषं युंजीत तत्परः ९
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा सुधीः । दशाष्टादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं नयेत् १०

त्राद्वायुं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् जिह्वामूलात्कंठकूपे ततो वायुं निरोधयेत् ~~नेत्राद्वायुं समाकृष्य नासामूले~~
निरोधयेत् ~~नासामूले~~ कंठकूपात्तु हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिमध्यमे नाभिमध्यात्तु मेढ्रे मेढ्राद्वह्नौ स्थापयेत्ततः देहमध्यात्तु देशगर्गिर्हाहूरुमूलके ऊरुमध्यात्तयोर्मे
ध्ये तस्मात् जान्वोर्निरोधयेत् चितिमूले ततस्तस्माज्जंघयोर्मध्यमे तथा जंघायाश्च ततः समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् गुल्फादंगुष्ठयोर्गार्गिपादयोस्तं निरोधयेत् स्थाना
त्स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचंद्रतारकम् एवं तु योगसिद्ध्यर्थं मया स्तेनापि कीर्तितं प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभि
रिति एवमष्टादशसु प्रत्याहारो रेचना धारणा ध्यानसमाधिसंज्ञाल्लितल ततः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञा द्वाविंशति चोदना ततोपि तत्प्रेरितो जीवो नदीसमुद्र
मायेन निर्विशेषचिन्मात्रतां प्रतिपद्यते १०

स्या १

तं योगिनं तिष्ठंतं जीवन्मुक्तं अजरं जरारहितं मनीषिभिर्योगिभिरपेतत्यस्मात्तत्कष्टेनोक्तं तदिति वा एतत्सम्महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतेः तेन निर्दिष्टं मतं तत्त्वात्
न पश्यात्मानं पश्यत्वं नरः चतु विशात्यं प्राप्तिं गतं चोदयेदिति पूर्वेण संबंधः ११ तैः हानिं शमात्मेरणैः अहीनं कामादिभिरनाक्रांतं मनो यस्य तत्स एवं तं तं योगात्खंयो
गपीतिशेषः १२ संगेभ्यः अहंकर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यः स्यादिभ्यो वा १३ पाषाणस्थाणुगिरिदृष्टांतानि स्वलतो कर्यापः १४ विषेशात्स्वस्पविधानं नाम

संचारनाभिमेनेति मानात्मानं चोदयेदथ तिष्ठंतमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ११ नैष्यात्मामृततत्तैषं स्मेवमनुशुश्रुम अतं द्य
हीनमनसो मामस्येति विनिश्चयः १२ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो लघ्वाहारो जितेंद्रियः पूर्वरात्रे परे रात्रे धारयीत मनोत्मनि १३
स्थिरीकृत्येंद्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर मनो बुध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः १४ स्थाणुवच्चाप्यकंपः स्याद्गिरिवच्चा
पि निश्चलः बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते १५ न शृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति न च स्पर्शं विजानाति न
संकल्पयते मनः १६ न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यति काष्ठवत् तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः १७ नि
र्वाते हि यथा दीप्यन् दीप्यत्तद्वत्प्रकाशते निर्लिंगो विचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् १८

यं तज्ज्ञानं तो विधिविधानज्ञाः बुद्ध्यात्मानुभवेनैव तदात्मशाप्यवस्थायायुक्तं योगिनं प्रचक्षते न शृणोति इत्यादिना तदनुभवं वर्णयंतीत्यर्थः १६ प्रकृतिं स्वस्व
रूपं स्वरूपं १७ निर्लिंगः बुद्ध्यादिहीनः अविचलः व्यापकत्वात् ऊर्ध्वतिर्यगधोवागतिं नाप्नुयात् तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवनीयं
तइति १८

तदेति । अंतरात्मा अंतर्यामीश्वरः हृदयस्थः अहमेव ब्रह्मेति परा कथ्यते । सुमर्दनात् तदेव आत्मानं अनुपश्येनेति ज्ञेयं नाम स्यात् तं परार्थमात्रसाक्षात्कारेण न दृश्यो भवतीत्यर्थः । न कश्य न द्रष्टारं पश्येत् । न पश्यति परान कथ्यते सर्वं ब्रह्म निरोधात्मन स्वरूपत्वेन ज्ञेयत्वात् तत आत्मा ज्ञ इत्युच्यते इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । परि ममसत्सु वेदेति दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः ... यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां

न द्रष्टारमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टेन कथ्यते । हृदयस्थोन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तानमहर्द्धिके ॥ १९ ॥ विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् । वैद्युतोग्निरिवाकाशे दृश्यतेत्मा तथात्मनि ॥ २० ॥ ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकं ॥ २१ ॥ तदेवाहुरणुभ्योणुतन्महद्भ्यो महत्तरं । तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् । महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३ ॥ स तमोनुद इत्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः । विमलो वितमस्कश्च निर्लिंगालिंगसंज्ञितः ॥ २४ ॥

मितिच १९ विधूमः सप्तार्चिः अग्निः पुरुषप्रकाशात्मत्वमुक्तं २० ब्रह्मयोनिस्थाः ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः २२ न दृश्यते चेत् कुतस्तदुपलब्धिरित्यत आह बुद्धीति बुद्धिद्रव्येणाधीधनेन ... ईश्वरत्वात् २३ स तमोनुदः संसारध्वान्तनिवर्तकः ... अलिंगेति छेदः । नास्ति लिंगं गमकं यस्य वाङ्मनसातीतत्वात् निरुपाधिब्रह्मसंज्ञित इत्यर्थः २४

मो०
४१८

418

योगमुपसंहरति योगएषइतिएवंपंद्रष्टारं प्रपश्यंतियोगाइतिशेषः २५ परिसंख्यानंपरिवर्जनं रज्जूरगवत् तत्तत्स्थानेतत्तत्कार्य सर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्र
विलापनंतेनदर्शनंसाक्षात्कारोयस्मिन्तत्तथा २६ एतदेवाहाव्यक्तमितिषड्भिः परांप्रथमांनतुस्वविकृतिं २७ पंचभूतानिसूक्ष्माणिपंचतन्मा
त्राख्यानि २८ एताअष्टौ प्रकृतयोविकृतयश्चषोडशविकाराएवनप्रकृतयः केतेचएकादशेंद्रियाणिस्थूलभूतानिच एतेषु

योगएषहियोगानांकिमन्यद्योगलक्षणं एवंपश्यंप्रपश्यंतिआत्मानमजरंपरं २५ योगदर्शनमेतावदुक्तंतेतत्त्वतोम
या सांख्यज्ञानंप्रवक्ष्यामिपरिसंख्यानदर्शनं २६ अव्यक्तमाहुःप्रकृतिंपरांप्रकृतिवादिनः तस्मान्महत्समुत्पन्नंद्वितीयंराजसत्त
म २७ अहंकारस्तुमहतस्तृतीयमितिनःश्रुतं पंचभूतान्यहंकारादाहुःसांख्यात्मदर्शिनः २८ एताःप्रकृतयस्त्वष्टौ
विकाराश्चापिषोडश पंचचैवविशेषावैतथापंचेंद्रियाणिच २९ एतावदेवतत्त्वानांसांख्यमाहुर्मनीषिणः सांख्येविधिवि
धानज्ञानित्यंसांख्यपथेरताः ३० यस्माद्यदभिजायेततत्तत्रैवप्रलीयते लीयंतेप्रतिलोमानिसृज्यंतेचांतरात्मना ३१

स्थूलविषयत्वादपशेषस्ताःशेषाएकादशत्वान्नींद्रियाणितेषांविशेषाणांपंचेति पंचपंतिव्यक्तीकुर्वंतितत्तद्विषयंशब्दवचनादिकमितिपंचानि तानि
चतानींद्रियाणिचेतिक्रमेणार्थः २९ एतेषांप्रविलापमाह यस्मादितिअंतरात्मनासृज्यंतेनतुनिरीश्वरसांख्याभिमतयाप्रकृत्या ३०
न१ ३१

राम०
४१८

प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी एवं प्रकृत्यादिकं पुरुषपर्यन्तं प्रलीयते चेत्यर्थः यथा च प्रकृतेः पुरुषान्तं प्रलयो न भवति तस्मात्प्रकृत्युत्पत्तेर्विगुणं हि तत्सत्त्वमिति अव्यक्तं पुरुषे प्र
लयकाले संप्रलीयत इति च ३१ सर्वं सांख्यमनुक्रम्य नानात्वैकत्वे विभजते एकत्वमिति प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति मोक्षे अत्यन्तप्रतीतेश्च एकत्वं अस
पुरुषस्य भवति सृष्टिकाले तु नानात्वमित्यर्थः ३२ ननु एकत्वे सृष्टिकाले नानात्वव्यापकशक्तिमतः कथमेकत्वं अत आह अधिष्ठानान्तरमिति अव्यक्तमव्याकृतम

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः गुणा गुणेषु तत्त्वानां सागरस्योर्मयो यथा सर्गप्रलय एताभ्यां प्रकृतेर्नृपसत्तम ३१
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः ३२ अधिष्ठानान्तरमव्यक्तमस्माच्चैतन्नि
दर्शनं एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेर्यो न तत्त्ववान् ३३

विद्या मायेति पर्यायाः अव्यक्तमेव पुरुषं नानात्वं नयति यथा च श्रुतिः मायया बहुरिवेति इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति वचनं हि नु क्वया मायया पुंसः स हि लो
यत्र मलिरहात्र कल्पितं भुजंगे तु खमाप्यपिहितं यत्र लीनं ततस्तन्महिना जायते कमिति श्रुतेः अमुव्यक्ततमतः अज्ञानस्य महिना माहात्म्येन एकमपि अज्ञा
यतः प्रपंचात्मना आविर्भवतीत्यर्थः अस्य अव्यक्तस्यापि एतत् एकत्वं नानात्वं च सृष्टिप्रलययोरेकत्वं सृष्टिकाले नानात्वं चेति निदर्शनं दृष्टान्तः श्रुत्यादिषु
एवमेव दृश्यं अर्थेन [illegible] तान् अर्थे तत्त्वमप [illegible] गाधिगतवान् सज्ञानी पापादिति शेषः ३३

नचैवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वे जितेनिरीश्वरसांख्येरित्यायांकाह एकत्वमिति ननचैषमोसे अयंस्कांतवत्स्वरूपसन्नामात्रेणायंप्रकृतिं प्रवर्त्तयन्नानांवहुधा सकरोतित्यन
श्चित्वात्मैवमुख्याधिष्ठातापकृतेस्तुगौणमधिष्ठातृत्वंस्वकार्यविषयमितिभावः ३४ एतदेवाहतत्वेति नतुप्रकृतिविकृत्यात्मकं ३५ तुल्यनामानिनिवेकि
अधिष्ठानादिति ३६ अव्यक्तिके आविधिके क्षेत्रेपर्यष्टके अचोक्तं कार्तिके सूर्यकांतमुपारुह्यसूर्यंएवतृणंदहेत् नतत्समापार्थिवत्वंसमायं विच्छिन्नमतोदिशो
दिति यथासूर्यस्तत्सन्नामात्रेणानतृणंप्रकाशयतः सूर्यसमसूर्यकांतद्वारानलादग्धत्वंतृणेषुदेशासनतुआपाराविष्टस्तएवंपुंसोपिअव्यक्तद्वारसर्वकार्य

एकत्वंचलयेवास्ववृत्तत्वंचप्रवर्त्तनात् वहुधात्माप्रकुर्वीतप्रकृतिंप्रसवात्मिकां ३४ तत्रक्षेत्रंमहानात्मापंचविंशोध्रितिष्ठति
अधिष्ठातेतिराजेंद्रप्रोच्यतेयतिसत्तमैः ३५ अधिष्ठानादधिष्ठानाक्षेत्राणामितिनःश्रुतं क्षेत्रंजानातिचाव्यक्तंक्षे
त्रज्ञइतिचोच्यते ३६ अव्यक्तिकेपुरेशतेपुरुषश्चेतिकथ्यते अन्यदेवचक्षेत्रंस्यादन्यःक्षेत्रज्ञउच्यते ३७ क्षेत्र
मव्यक्तमित्युक्तंज्ञातारंपंचविंशकं अन्यदेवचज्ञानंस्यादन्यज्ज्ञेयंतदुच्यते ३८

धिष्ठातृत्वंतत्प्रकाशकत्वंचनतुकुलालवदधिष्ठातृत्वंनापिवुद्धिवदिंद्रियव्यापाराधीनंप्रकाशकत्वंनापिकुंडवदस्यायेनप्रविष्टत्वंकिंतुवह्निकाष्ठन्यायेना
भिव्यक्तत्वमात्रमितिभावः ३७ नामनिरुक्तेः फलंपुंप्रकृत्योर्विवेकमाहान्यदेवेति एवमधिष्ठातुरन्यदधिष्ठेयं प्रेक्षितुरन्यत्प्रेक्ष्यं तन्नमितस्यपिद्रष्टव्यं
ज्ञानंप्रमाणंज्ञमाहुरितिज्ञेयंप्रमाणरूपंफलंफलकरणयोर्भिन्नत्वात्परस्परभेदस्पष्टत्वात् ३८

ज्ञानं ज्ञेयपदे स्याद्वहुज्ञानमिति ॥ ३९ ॥ अनीश्वरतारमव्यक्तमितरोक्तमव्यक्तपदस्यार्थः व्यक्तमिति मतं बुद्धिः क्षेत्रमतेश्वरशब्दाः पर्यायाइत्यर्थः ॥ ननु तस्य
किं मतमत आह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदैः पाण्याह्वयाऽस्मत् । तत्त्वं हृदः परोक्षवाचीमालिन तत्त्वं परोक्षत्वं यस्य तत् अतत्त्वं निमायपरोक्षं हृष्टः स्वरूपं तदेवं पंच
विंशते ः हृद्गतं तत्त्वं चनोरेष्णितरूपं चमत्तरेमीश्वरादिकं हृदमारोपितमित्यर्थः अतोऽनादात्मेति श्रुतेः ॥ ४० ॥ उपसंहरति सांख्येति सांख्यैः परिसंख्या

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंचविंशकः । अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरः ॥ ३९ ॥ अनीश्वरमतत्त्वं च त
त्त्वं तत्पंचविंशकः ॥ ४० ॥ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनं । सांख्याः प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः । सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पंचविंशकः ॥ ४२ ॥ पंचविंशोऽप्र
कृत्यात्मा बुध्यमान इहोच्यते । यदा तु बुध्यतेऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ४३ ॥

नुदर्शनं प्रकुर्वते प्रकृतिं मायां च प्रचक्षते जगत्कारणत्वेन वदंतीति संबंधः परिसंख्या स्थूलसूक्ष्मकारणविवेकं तन्निष्ठपंचप्रविलापमंतामनुदर्शनं साक्षात्कारं
संपादयंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रविलापप्रकारमाह तत्त्वानीति प्रकृत्या सह चतुर्विंशतिः तत्त्वानि परिसंख्यायेति योजना निस्तत्त्वः निर्गतं तत्त्वं परोक्षत्वं यस्मात् यत्साक्षा
दपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेर्नित्यापरोक्ष इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अप्रकृत्यात्मा प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः कर्त्रादिमान च जीव एव प्रकृतिभागात् केवलो भवति एतेन च
बुद्धं प्रकृतिः बुध्यमानो जीवः प्रबुद्धः केवल इति श्रुत्यर्थयस्तरं संक्षिप्योक्तं ॥ ४३ ॥

मो०
४२०

420

सम्यग्ब्रह्मतत्त्वस्य भावः साम्यं तस्यापि भावो साम्यता तां प्राप्तवद्भिरेव मस्याविद्द्भिरेव भवतीति प्रकृतेः ४४ प्रकृते प्रश्ने त्वया यद्ब्रह्मदर्शनमेव तत्सम्यग्दर्शनं नाम न तद्ब्रह्मदर्शनं रज्जुसर्पदर्शनवद्भ्रांतत्वात् नहि रज्जुं भुजंगत्वेन पश्यन् सम्यग्दर्शी भवति किंतु रज्जुत्वेनैव पश्यन् एवं ब्रह्मण्यध्यस्तं यदहंकारादिकं पश्यन् त्र सम्यग्दर्शी च विशिष्टानं तु पश्यन् सम्यग्दर्शीत्यर्थः तथा शंकर पादपूरणार्थः यद्यप्यथैतत्तथापि यत्तदसम्यगाहृतमेक्तमंतरपरदर्शिमार्थः यथा शास्त्रतया मा

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं भवतानघ : एवमेव हि ज्ञानं तत् साम्यतां प्रतिपद्यते ४४
सम्यक्त्वं दर्शनं नाम यस्य संप्रकृतेस्तथा गुणातत्त्वावधैनानि निर्गुणो भगवान्भवे
त ४५

भ्राप्येते परापूर्वेषां संख्यावरणक्रियनिर्गुणो त्वपरो भिरेति अनाव भूतो रवभूवान पूर्वोऽिंद शारदस्तन्नीतीति अस्यार्थः पूर्वेषां देवानां साम्यादि कानां कामक्रोधादीनां संख्यासंख्यानि सुपशुलुप्ति तिसुपोऽग्रव्र परापूर्वाणि क्रिपोशिवर्जयति यद्वहिताश्रेति छंदसि यद्वहितक्रियया पुपसर्गसंबंधस्मे नेः विनिर्गुणः अतिशयेन क्रान्तं तरतीति निर्गुणः पदुःडांतात्तरतेः नास्तीलिकश्वानशात्वोऽस्य पूर्वेषामस्मात्त्वदिस्तनुवर्त्यमानेवकृतं छंदसीत्युक्तं पर्यन्तं अभ्यासगुणश्चांदसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वेगति

रम०
४२०

कात्कोपपदात्कृदिति प्रकृतिस्वरः अपरेपिः शान्तायेः शमदमादिभिः सत्वानिर्गतिंप्राप्नोति मुक्तिकामः कामादीन्जित्वाश
मादीनाश्रयेदित्यर्थं अनानुभूतीः अननुभवान् अननुभवान् अनचिंत्यमसमध्यममिति प्रातिशाख्यसूत्राद्दीर्घमध्यत्वं रज्जुरगस्था
नतुस्थानन्यांतिज्ञानानिश्रवण्यद्धवानः कस्मिन्देहादितादात्म्यंप्रविलापयन्सर्वीं नादिंशरदः कालांतेनैतिनिवर्तनेनतरतीति
अस्यामर्चिप्रपंचदर्शनमननुभूतिशब्देनोक्तं यत आत्मदर्शनमेवसम्यग्दर्शनं इतरद्दर्शनं भ्रांतिदर्शनमिति सिद्धं सम्यग्द
र्शनविषयस्यप्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्यभूमतां वारयन्सम्यग्दर्शनस्यनश्वनितासाक्षात्कारतुसतां निरस्यतिगुणतत्वानि
ति निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्यः मानियथाएतानि महदादीनि गुणतत्वान्गुणानां तत्वं ताडशानि गुणात्वाहश्यपत्वादिनियावत्
यथैतानिबाह्यहारिकरूपमात्रत्वेनाभ्यांतानिप्रशस्तानि एवंनिर्गुणानां पुंसामपिभ्रान्तेप्रशस्तंभवेदित्यर्थः निर्गुणेभ्य इति
बहुत्वं भूतपूर्वगत्याप्रमाणमेदाभिप्रायं तस्माद्यथावत्तेबात्मज्ञानंच भावनादिजन्यंनश्वनिमासानवदिति सिद्धं ४५

आत्मज्ञानफलमाह नेतीति विगतदेहानां मुक्तानां उपराह्न निर्विघ्ने सदेहानां नु स्वपरं स्वस्वकामसंकल्पलाभे स्वर्गे परं स्वसमाधिकाले निरुपाधिसु
खं स्वयं पं विधत्ते तत्र हेतुः स्वस्वरूपभावत्वादिति सामान्ता पदस्यात्मानं ता भावशब्देन भावप्रमयेनवा स्वरूपमात्रं ग्राह्यं यतो ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति अत्र नः
स्वस्य धर्मोणिमाएन स्वयं स्वस्य स्वरूपस्य गरिमा गिरिमा वा तथि यान विधत्ते तिश्रुतः एतद्धि तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनणु अह्रस्वमदीर्घमित्यादि
श्रुतिभ्यः सिद्धानां पश्यामि तत्त्वात्स्थूलतादीनां तत्र संबंधो युज्यते एवमर्थः तथा पराग्नेर्वा दोहतं सोपाधिनिरुपाधिस्वदेहायामलाविदुच्यते सोपाधिकः स्वा

नतेयंवर्तेषानानामाहत्निर्विघतेपुनः विघतेस्वस्वभावत्वात्परंपरममव्ययं ४६ परस्परंत्वै
कमतयोनसम्यक्तेषु दर्शनं नेव्यक्तं घ्नतिपघंतेपुनःपुनरीदृश ४७ सर्वमेतद्धि ज्ञानं तो
नसर्वस्य प्रबोधनात् यक्तीभूता भविष्यंति यक्त स्ववशवर्तिन ॥ ४८ ॥

स्वर्गात्मा निरुपाख्योनुपाधिकः जगत्क्रीडत्यतिं शानः इतिसोपाधिकस्तु व्यांहोग्यैः सर्वकामाप्तिः सार्वात्म्योत्सृष्टमीरिता अहमन्नं तथा चादः श्लो
कः कार्यस्यहो अहं इतिततविदः सामयाने सर्वत्मता श्रुता अत्रापि च कहर्षांता तो पाधिस्तत्वविद्भूतः अयस्थानपरस्तु क्षा प्राप्यते निरुपाधिकः
ति ४६ केपुनरेवं ज्ञेतद्द्रत्नन्याह परस्परमिति नैकमतयोनानास्वदर्शिनोयेनेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति यक्तंशरीरं ४७ कस्मिंस्तु भगवो विज्ञाते स
र्वमिदं विज्ञातं भवतीति क विज्ञानात्सर्वं विज्ञाने श्रुतं तं नत्समर्थयतेसर्वमिति एतद्धाकामानं सर्वैश्वर्यतः विज्ञानंतः ध्यानकलेन सर्वोपरोक्षमक्तादे
हस्ववशमभविष्यंतीतिपानं ४८

सर्वमिति पंचविंशस्य विज्ञानात्सर्वज्ञो भवतीति श्लोकद्वयतात्पर्यं भयं संसारदुःखं ४९ शांतोपरि एकविंशः नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादि नानात्व

नानां द्वारं स्थानां च स्थानां मध्ये सांख्ये योगे नानात्वैकविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातं चतुर्द्वारि त्रयमग्निमाध्यायेऽयाकरिष्यत इति विद्यादिचतुष्टयमिह व्याख्या

सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पंचविंशकः य एनमभिजानंति न भयं तेषु विद्यते ४९ शांतिमोक्षधर्मेषु वसिष्ठ

करालजनकसंवादे वसिष्ठ उवाच सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम विद्याविद्ये त्विदानीमे त्वं निबो

धानुपूर्वशः १ अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै सर्गप्रलयनिर्मुक्तां विद्यां वै पंचविंशकः २

एते सांख्यादर्शनमिति योगादिसहितमिति शेषः १ तत्र दर्शनं विद्यानत्वात्मकं भावत्वमज्ञानादिकमविद्या न तु विद्याया अभावमात्रं

माशयेनाह अविद्यामिति अभावात्मकं धर्मसंभवात् भावरूपैवाविद्याऽव्यक्ताख्येत्यर्थः विद्यामाह सर्गेति विद्यां पंचविंशकः इत्याहुरिति योजना

२

३

अस्या विद्यायाः परमतत्त्वं वक्तुं अवान्तरविद्याभेदमाह परस्परस्येति कर्मेन्द्रियाणां व्यापारमात्रं तत्र केवलं तु बुद्धीन्द्रियाणां व्यापारे हि मिलिते चिन्तनं बुद्धीन्द्रियविद्या समर्थः एवमु
कारत्रविशेषाः स्थूलभूतानि देहारंभकाणि तत्र पादादि जानुपर्यन्तं पृथिव्याः स्थानं जान्वादि पायुपर्यन्तमपां स्थानमित्यादि स्मार्तमाम्नातं तदीतात्मनि तस्मान्ते
सा शब्दे शब्दे स्मिन्नतिलापनेन मन्त्रतन्मात्रात्मनां व्यस्थानेन पंचभूतविद्याः पृथक्फलाः अनुसंधेयाः विशेषाणां च मनसि तत्प्रविलापनेन मनोमात्रेणावस्थानं

४

परस्परस्य विद्यावेत्तृ विद्यानुप्रवेशः यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्याभिनिदर्शनं ३ कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धी
न्द्रियं स्मृतं बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतं ४ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः मनसः पंचभू
तानि विद्या इत्यभिचक्षते ५ अहंकारस्तु भूतानां पंचानां नात्र संशयः अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ६
विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ७

मनो विद्या गन्तोऽपि विषयविकल्पाभिमुखत्वं वा मनामात्रेषु शब्दादिषु प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थानं सूक्ष्मभूतविद्या एवमग्रेऽपि ज्ञेयं अत्र विशेषमनसोः सू
क्ष्मभूताहंकारयोः रंतर्भावं विवक्षित्वा वायुपुराणोक्तानां विद्यानां फलान्युक्तानि दश मन्वंतराणीह तिष्ठंतीन्द्रियचिंतकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं
त्वाभिमानिकाः बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति ५
बुद्धिर्महत्तत्त्वं ६ तत्त्वानां महदादीनां ७

सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं पंचविंशं अव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानादेव सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः वेदान्तेष्वपि सार्वज्ञ्यं कारणज्ञानसमुत्थं फलं गुरुज्ञानस्य तु नान्तरीयकमि
ति भाव ८ ज्ञानेन्द्रियवृत्तिः ज्ञेयस्तत्स्वरूपविषयो बोधः यो विज्ञाता तापघाता स एव पंचविंशको बोद्धेत्यर्थः विद्यासहिता विद्या अवश्यं तत्त्वेन याथार्थ्येन ९
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति श्रुतिस्मृत्युक्तं त्रैविध्यमुपेत्य
क्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाह क्षरं चैव अमृतो जीवः अक्षरं इति श्रुतिपरस्यार्थः सोऽधस्थानम उभौ प्रकृतिजीवौ चाक्षरावित्यनादित्वात् उत्पत्तिनाशाभ्यां

अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पंचविंशकं सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ८ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंच
विंशकः तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पंचविंशकः ९ विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः अक्षरं च क्षरं चैव
यदुक्तं तन्निबोध मे उभावेवाक्षरावुक्तावुभावेवानक्षरौ १० कारणं तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं तु ज्ञानतः ।

तत्त्वरूपेनमत्वाच्च उपस्थापि ब्रह्मपाच तावज्जन्यावस्थितिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति उभौ चानक्षरौ च क्षराभिद्यो क्षरा
वित्यर्थः विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति भूतशक्तिसमक्षरस्य नतदनुसारिणो विज्ञानघनस्य वनाशाभ्युक्तेः भूतानि
नश्यन्ति न तु विज्ञानघनोऽपि नश्यतीति कथमर्थः १० उभयोरप्यक्षरत्वे हेतुमाह समाहृविभिः कारणमिति ११

मो०
४२३

423

अनादित्वादिनिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरौ अपि यौ संतौ अस्वतंत्रं दृश्यमानस्य प्रपंचस्योपादानभूतौ कथमनित्यौ स्यातां न कथंचिदित्यर्थः
॥ ननु क्षरण्याः प्रकृतेः क्षरत्वं श्रुतं प्रधानं क्षरं सर्वाणि भूतानीति क्षरनिर्देशसिद्धं विरुद्धमित्याशंक्याह सर्गेति तस्याः क्षरत्वं संतानरूपत्वात् तत्त्वं नातो न
चादिर्न च संभवति इत्येतदाह नंतस्मिन्निविहृतं क्षरत्वं कल्पादिकं तु प्रतिक्षणपरिणामि समावाचत तु प्रवाहो नित्य इति भावः ज्ञानचिंतकैः ब्रह्मदर्शिभिः १२ मत्ता

अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ तत्संसर्गादुभावेतौ प्रोच्यते ज्ञानचिंतकैः ११ सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तं चा
क्षरं नेदमद्गुणसर्गोपि विकुर्वाणं पुनः पुनः गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परं अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्त्वं च
विंशकं १३ यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् तदा सह गुणैस्तैस्तु पंचविंशो विलीयते १४

हासुखेदमाहाद्वैनतत्त्वानीति गोवस्पायस्य क्षरत्वमाह गुणानां क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमाहुः कुतः परस्परं अधिष्ठानात् विद्यायामभावापन्नकेवलाप्रकृति
र्विप्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्स्रष्टुमसमर्थः किंतु परस्परानुग्रहेणैव समर्थः अतः पंचविंशस्यापि क्षेत्रत्वात्प्रकृतिवत् क्षरत्व
मितिभावः १३ उभयोः क्षरत्वमाह यदेति तादिना गुणजालं प्रकृत्यादि अव्यक्तात्मनि अहमनुभवागोचरे सुषुप्त्यवस्थायां संक्षिपेत् प्रविलापये
त्तदेति उपाधिनाशमनु आत्माभासोपि नश्यतीति द्वयोरपि क्षरत्वं १४

ए०
४२३

ननु पंचविंशस्य लये नैरात्म्यं स्यादित्याशंक्याह गुणा इति यथा महदादीनां प्रकृतौ लये यथैका प्रकृतिः प्रलये शिष्यते एवं क्षेत्रज्ञः पंचविंशोऽपि तस्यां क्षेत्रे लो
मेति स्थाने षष्ठी क्षेत्रे संप्रलीयते यत्त्वात्मा तत्सत्त्वप्रमुखो न नश्यतीति न नैरात्म्यवादप्रसंगः यदा तदेति च उभयत्राध्याहारः तदैका प्रकृतिरिति समा
नकर्षेणान्वयः १५ तदेति पदालंबनं प्रसक्तानि पुरुषाणि निर्गुणत्वं प्राप्नोतीति हे वैदेह वेदितव्यः स्यात् वा न सा प्रकृतिरपि क्षरत्वं विनाशित्वं गच्छते त्याह संगुण
संश्रिता महदादिभिः सहिता नतु क्षरत्वे हेतुः देहगुणेषु प्रतिवर्तनादिति देहाश्रितेषु अश्वादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तस्याभावात् अयमेव न्यायः क्षेत्रज्ञेऽपीत्या

गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते १५ तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुण
संश्रिता निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् १६ एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इ
त्येवमनुशुश्रुम १७

१६
ह एवमिति क्षरत्वं गच्छते इत्यनुषंगः कार्येणाहंकारेणाक्षिप्तं गमते यथा नया शरीरेण पुरीरे शयाच्छिन्नत्वं हृदयाभावेन तदभावः एवं गुणानामप्रवृत्ते रप्र
कार्यात् प्रकृति क्षेत्रज्ञेन श्रुतेति न चापि क्षेत्रज्ञे विशेषमाह प्रकृत्येति गुणा गुणिनो क्षेत्र क्षेत्रवत्ता च निर्मो क्षेत्रज्ञस्तु क्षेत्रात् त्रिकूटो निर्गुणोऽज्ञांशः
सनित्यं समर्थः अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयं वेदा केवलो निर्गुणश्चेति स्वतन्त्रं तत्तोयं १७

स्य: क्षेत्रज्ञ: साक्षित्वयोगेन स्वरूपरा: संप्रस्तानि भवन्तीति न दोष इति शेषः १८ प्रकृते: परिवर्जनात् प्रविलापनात् ननु शास्त्रजन्यज्ञानमात्रात् कथं मुक्तिरित्य
परोक्षीकरोति १९ पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन हेतुना सोत्तरमाह नदैष इति तत्त्वतां आरोपशून्यतां चिदचिद्ग्रंथिः पृथक्त्वं तस्य भेदः पृथक्त्वमित्यर्थः
२० ईदृं ज्ञानेन पश्यतीत्याह यदेति जुगुप्सते नंदति परं द्रष्टारं पश्यन् तत्तं अनेन च विस्मरेत् तत्वपक्षपाती हि धियां स्वभाव इति न्यायेन स

हरो मवसेषयदा न दा गुणवतीमथ प्रकृतिं त्वमिज्ञानानि निर्गुणत्वं तथात्मनः १८ तदा विमुक्तो भवति प्रकृ
तेः परिवर्जनात् अन्योहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् १९ नदैष तत्वतामेति न चापि मिश्रतां व्रजेत् प्रकृ
त्यैव राजेंद्र मिश्रो हि सम स्व दृश्यते २० यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं वै जुगुप्सति पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन्न
संत्यजेत् २१ किं मया कृतमेतावद्योहं कालमिमं जन मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्त्तितवानिह २२ अ
हमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनं मत्स्योपयोदकं ज्ञानादनुवर्त्तितवानिह २३

कृत्वा मम पि च मा रागज्ञानं न न पश्यति अनादिकालीनमपि ध्यांतिज्ञानं न पुनरुन्मिषतीति भावः यदा तु र्वोसाद्धिपि निरुपाधिस्वरूपतार्थस्वभावस्य
विपर्यये: ननाधोपनवतेपि बुद्धेस्तत्स्वरूपा ततदृति आपो रागमिनोनितमासिद्वक्तनः सम्यक् ज्ञातस्य पुनर्बोधो नास्तीत्य यत्नवतोपि तद्दिवप
कपतपानाहुज्ञा वपितत्वहेतुः बुद्धिरीत्ती तिवाह्यमोकार्यः २१ इमं प्राकृतं जनं देहं ज्ञानं हि जालमिव २२ उदकज्ञानात् अमं मम जीवनमि
तिज्ञानात् उदकादुदकं मत्स्य इव देहाद्देहमप्यनुवर्त्तितवान् २३

मत्स्यन्नदृक्कारिवाहंपुत्रादिभ्योन्यमात्मानं तं वै जिनशत्रुनकर्षणायोऽसं २४ मन्नंविपूलतं २५ बंधः सत्वाएकतंच विसंवादंनसैवआत्मायाहत्य
इति २६ विमलोनिष्कपटः २७ अनयाजडयाप्रकृत्यासंसंगानिः संगयोमोहंमत्तेरणसंबंधायोगादित्यर्थः २८ अन्नादीनांदेवमनुष्यातिरश्वांसंबंधिनी

मत्तोन्यत्वंयथाज्ञानादृश्यकार्याभिमन्यते आत्मानंतद्वदज्ञानात्स्वलंवैवेद्म्यहं २४ ममात्मधिगबुद्धस्ययोहंमत्प्रभि
मंपुनः अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यज्ञनाज्जनं २५ अयमत्रभवेहंधुरेनेनसहमेक्षमं साम्यमेकत्वमायातोयाहृश्यात दृश
त्वहं तुल्यतामिहपश्यामित्तदृशोहमनेनवै २६ अयंहिविमलोप्यक्रमहमोहृशकस्तथा योहमज्ञानसंमोहाद्दृत्तया
संवद्धनवान् २७ ससंगयाहृतिः संगस्थितः कालमिमंत्वहं अनयाहंवशीभूतः कालमेतन्नबुद्धवान् २८ उ
अमध्यमनीचागतामहंकथमावसे समामयानयावेहसहवासमहंकथं २९ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेरायोनिस्थिरे
भवे सहवासंनयास्सामिकालमेतद्विवंचनात ३०

नांचनेकविक्रमत्वनीमित्यर्थः एतेनविकारित्वाविकारित्वेअपिसंबंधासंभवायदर्शितेनतथोहाहृतंप्रागेवनिःसंगस्यसंगेनक्रूरस्यसविकारि
त्वा आत्मनोनात्मनापोगोवास्तवोनोपपद्यतइति समानयासंयुक्तयाएषेरानीमितिपादस्यार्थः संधिः स्थिरः सांख्येयोगेवानिश्चाधकें
तत्रभवेशाश्वयाआत्मानंज्ञानीयामित्यर्थः कृष्णासाविसस्मृत्व २९ वंचनात्विपर्ययज्ञानजात् ३०

अनयामूलाविद्यया विकार्यया विकारसत्ता ३१ पराङ्मुखं वहिर्मुखो विषयं उपस्थितः भोक्तुमुद्युक्तः ततः पराङ्मुखोपस्थानात् बाह्यार्थप्रावण्यात् मूर्त्तिषु देहेषु च
मूर्तस्यापि मूर्त्तात्मत्वे हेतुर्ममत्वमित्यर्थः ३२ योनिषु निपातितः इति शेषः एतत्स्वप्रधर्षणं नाम ३३ निर्ममस्येति किंकृतं न किमपि ज्ञानस्यासाधनादित्य

वंचितोस्म्यनयाप्यद्य निर्विकारो विकार्यया न चायमपराधोस्या ह्यपराधो ह्ययं मम ३१ योहमस्याभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः
ततोस्मद्रूपो रूपासु स्थितो मूर्त्तिषु मूर्त्तिमान् ३२ अमूर्त्तस्यापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः प्राकृतेन ममत्वेन तासु तास्विह
योनिषु ३३ निर्ममस्य ममत्वेन किंकृतं तासु तासु च योनीषु वर्त्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ३४ न ममाज्ञानयाकार्य
महंकारकृतात्मया आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयोपुनर्न्निमां ३५ इदानीमेष वुद्धोस्मि निर्ममो निरहंकृतः ममत्व
मनया नित्यमहंकारकृतात्मकं ३६ अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयं अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेत
ना ३७ क्षेमं मम सहानेन नैकत्वमनयासह एवं परमसंबोधात्पंचविंशोनुबुद्धवान् ३८

र्थः ३४ अहंकारेण कृतः हिंसितः आत्मा यया सा तया आत्मयेति समासांतो ऽत्र बहुधा ऽनेकदेहाकारं ३६ निर्ममित्विति अपेत्य अपसर्पत्य कुमावरणेन इमां
प्रकृतिमक्षेत्यर्थः निरामयं निर्द्वंद्वं परमात्मानं ३७ अनेन निरामयेण साम्यं ऐक्यं अचेतयाजडया अनेन सहैकत्वं क्षेमं न त्वनया सहैकत्वं क्षेमं न त्वनया
सहैकत्वं परमस्य षड्विंशस्य संबोधात् ३८

स्यांस्त्वा अक्षरत्वं निषेधेन अक्षर एव भवेन ब्रह्मभावं न तु [illegible] हारित्यर्थः कः षः पंचविंशः निरामयं अनुबुद्धवान् ३९ प्रथमं अव्यक्तस्याविर्भावे तत्र निर्गुणः प्रथ
मस्वं भवति [illegible] निर्गुणत्वादेव आवर्तकधर्माभावात् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ४० निदर्शनं अनुभवः यथा [illegible] श्रुतिमनतिक्रम्य निदर्शना

अक्षरत्वं निषेधेन तस्याक्षरमनामयं अव्यक्तं मक्षधर्माणां सगुणानां निर्गुणं तथा निर्गुणं प्रथमं ह्येवाज्ञानाद्भवति मैथिल ४०
अक्षराक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् मयेह ज्ञानसंपन्नं यथा श्रुतिनिदर्शनात् ४१ निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं यथा
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतं ४२ सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योग
दर्शनमेव तत् ४३ प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते विस्पष्टं प्रोक्तमनेन तथा शिष्याणां हितकाम्यया ४४

स्त्वनुभवात् ४१ विबुद्धं विशिष्टं ज्ञानं विमलं निर्दोषं ४२ सांख्येति शमादिभिर्द्वैतादर्शनं मोक्ष इति अस्यार्थे सोऽभ्यस्तः अभ्यासात् साधनानुभवफलैः सां
ख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ४३ किमंशेन न तर्हि तयोर्भेदः इत्याशंक्याह प्रबोधनेत्यादि अयमर्थः सांख्ये हि सवर्णादरूपायेन कार्यस्य कारणे प्रविलाप
नमिति क्रमेण अध्यायाष्टकेन निरूपितं विद्याष्टकेन निर्विशेषप्रत्यगात्मरूपेणावस्थानं शुक्तिरजतवत् उपपादितं ४४

426

नरेंतनत्वीमतांशिष्याणामां सिद्धिदंइहव्रशास्त्रंविदुषोविद्वांसःप्राहुःयोगानांपुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रेवेदेषुपुरःसरःअग्रनेताआदरणीयइति तथाहिशास्त्रेऽपिसंराधने
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिशास्त्रेयोगस्यादरोदृश्यते संराधनंभक्तिध्यानपूर्वकंआत्मनिमनःप्रणिधानंतस्मिन्क्रियमाणेआत्मनःसम्यग्दर्शनंभवतीतिचप्रमाणम्
सम्यक्कृतिःप्रामाण्यंप्रत्यक्षानपेक्षत्वात् अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीत्यादिका अनुमानंस्मृतिःप्रामाण्यंचास्याअपेक्षत्वात् योगिनस्तंप्र
श्यंतीत्यादिकाएताभ्यांप्रमाणाभ्यामित्यर्थः तथाश्रुतावपिविद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नं यदापंचावतिष्ठन्तेज्ञानानिमनसासहबुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमां
गतिंतांयोगमितिमन्यन्तेस्थिरामिन्द्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति अत्रात्मायोगःसंज्ञाःज्ञातोमोक्षइतियोगस्यादरोदृश्यते तथा
चसांख्य शिष्यानुग्राहकत्वात्योगस्यवेदशास्त्राद्दरत्वात्दृष्टमप्यपार्थक्यंस्यात् मितिनतुकथंतर्हिद्वाविभागोविरुद्ध्येत प्रधानोपसर्जनभावेनेत्येवहि

मो१

इहैवेमिदंशास्त्रमित्याहुर्विदुषोजनाः अस्मिंश्चशास्त्रेयोगानांपुनर्वेदेपुरःसरः ५५

तथाहिद्विविधोमोक्षाधिकारीकृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्राद्योवाक्यार्थविचारणयैवयोगोद्दिष्टइतिनतस्यनिदिध्यासनापेक्षा अविविक्तसत्त्वपदार्थस्य
योगेच्छत्वात्तत्स्मत्पदार्थाभिज्ञत्वाभावाद्वाक्यात्प्रत्ययंतत्प्रतियोगउपसर्जनः सांख्यंप्रधानंचरमत्वात्प्रत्यक्षतोपास्तिरेतस्माच्छ्रवणादेवप्रवर्ततेतत
स्यैवसांतेः प्रत्यभिज्ञानंजायतेतदर्थंसन्निदिध्यासनादिप्रयोक्तृत्वंइतिसांख्यमुपसर्जनंयोगःप्रधानंतदिदंमनस्तुष्यंग्रहीतानांत्वौपनिषदस्यपुरुषस्यक्वचिदुक्तेदं
कगम्यत्वंक्वचिद्वित्तैकगम्यत्वंउच्यते नावेदविन्मनुतेतंबृहन्तमिति इष्यतेतत्रपादुकाइतिच स्तुत्यमपिसहकार्यंतरविधिःपक्षेणततृतीयंतद्वतइतिध्या
नस्यप्राथमिकत्वंदर्शयत्यधिकारिभेदेन तद्वतःश्रवणमननवतः तृतीयंनिदिध्यासनंयत्प्रभेदाभ्यांद्वचनसामानपेक्षितंतयाविकल्पेनसहकार्यंतरविधीयते
न१ आत्मदर्शनार्थमितितद्वेदानामर्थः ५५

प१

किंमंशेन तर्हि सांख्ययोगं नाद्वियं न वाहुत तत्राह पंचविंशादिति तेषां पंचविंशे त्वसंगात्मनि कर्तृत्वानुपपत्तेः जडे च प्रकृत्यादौ कर्तृत्वासंभवात् चिज्जडग्रंथ्यात्मनः क
र्तृत्वापलापेन सर्वविधिनिषेधमोक्षपरं शास्त्रमनर्थकमिति भावः सांख्यानां तु षड्विंशस्याप्युपगमात् पंचविंशस्य कर्तृत्वात् तेनोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्मा
भेदवादानां सामंजस्यमित्याशयेनाह सांख्यानामिति ४६ कानर्हि योगमते उक्तदोषगतिरित्याशंक्य यथाकथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेव नित्यबुद्धं वि

पंचविंशात्परं तत्त्वं पश्यते न नराधिप सांख्यानां तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितं ४६ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानं च तत्त्वतः बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनं ४७ शांतौ मोक्षधर्मेषु वसिष्ठकरालजनकसंवादे

द्यात्मस्वरूपं तदेव हन्निसाक्षात्दर्शयां न तत्त्वतः केवलेन स्वरूपेणाप्रतिबुद्धत्वात् बुध्यमानं तु भुक्ताविषयो भवति नहि सुप्तो विषयान्भोक्ता नरो बुद्धोऽपि न तु भुक्तितो भवती
त्युक्तं ते नचैतावतात्मस्य द्वैरूप्यं भवति पदद्वयगमापत्तेत्तत्त्वमसीत्यादयोः भेदवादाश्चापेक्षितं इत्याशयः अत एव कर्त्रापलापिनां योगानां द्वावेव पदार्थाविलाह
बुध्यमानं च रूपं प्रधानं बुद्धं बोधस्वरूपात्मा ४७ द्वात्रिंशाधिकशततमः

मोक्षभोगप्रदेरितान्सर्वमतेतिक्रमानुसारात्सदार्थत्रयमुपेत्य बुद्धाबुद्धविभागमाह अथ बुद्धमिति सार्धेन बुद्धबोधः परमात्मा बुद्धं तस्मादन्यो जीवः अबुद्धः सर्गक्रियाकरणं गुणविधिं गुणा
नां सत्त्वादीनामेव विविधविधानं प्रभावमिमं शृणु दृश्यते हि सत्त्वगुणसामर्थ्याद्ब्राह्मणोपि स्वं देवं जानाहमस्मीति मन्यते न तु ब्राह्मणत्वमनुसंधत्ते इति आत्मानं बहुधा विभज्य तैजसप्रा
ज्ञविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपेण कृत्वा मायया येषु विशेषः नानैव बहुरूपाणि पश्यति स्वतेनात्विकत्वेन पश्यति नष्टक[illegible]विशकालेप्यात्मनः शुद्धत्वमनुसंधत्ते इति परमार्थमेव न
तु विद्वद्गुणान्तर्यामि १ न चैवं जितं भेदवादिनां नेत्याह एतदिति बुध्य
मानो जीवः एवं बुद्धं ब्रह्म न बुध्यते यत एवं अहं कर्ताहं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति

वसिष्ठ उवाच अथ बुद्धमथाबुद्धमिमं गुणविधिं शृणु आत्मानं बहुधा कृत्वा नानैव प्रविचक्षते १ एतदेवं विकुर्वाणो
बुध्यमानो न बुध्यते गुणान्धारयते ह्येष सृजत्याक्षिपते तथा २ अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकरोति जनाधिप अव्यक्तबो
धनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ३ न ह्येव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं तात निर्गुणं कदाचित्त्वेव खल्वेतत्तदाहुरप्रतिबुद्धकं ४

मानो जीवः एतद्बुद्धं ब्रह्म न बुध्यते यत एवं अहं कर्ताहं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति कुत एतद्विकुर्वाणत्वमत आह गुणानिति यतो गुणान्धारयते ततः
सर्गादिकर्तृत्वेन विक्षिपत इत्यर्थः २ एतद्विवृणोति अजस्रमिति बुध्यमानपदं निर्वक्ति अव्यक्तेति अव्यक्तं सकार्यमज्ञानं घटोयं मामहं न जानामीति घटा
दीनां [illegible]ना ज्ञानस्य बोधाज्जीवं बुध्यमानपदेन वदन्ति ३ न त्विदं बुध्यमानत्वं सततमेवं धर्मं इत्याशंक्याह न त्विति अव्यक्तं कर्तृ सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं
[illegible] प्रधानं पुरुषो वा न बुध्यते अचेतनत्वात् अव्यक्तस्य अत एव तत् अप्रतिबुद्धकं जडमिति आहुः ४

तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाभ्युपेत्यापि आह बुद्धमिति अव्यक्तं कर्तृपरिज्ञानातीतं हि पंचविंशकं चिरं संसेवकः उपाधिविशिष्टं अयमहमस्मीति जानीयात् ननु
षड्विंशमसंगं यस्त्वयं बुध्यमानः पंचविंशः ससंगात्मकश्चिदचिद्ग्रंथिरूपोऽहंकारः पुण्यपापसुखदुःखादिसंगी तथा च श्रुतिः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पा
पः पापेनेति अनेन ससंगात्मकत्वेन हेतुना अव्यक्तमस्फुटमच्युतमविकारिणमपि संतं एनं पुरुषं अपश्यंतिं बुद्धौ मूढ इति वदंतीति संबंधः शेषः ५ बुध्यमानं जीवं पंचवि
शविंशाभासं न तु निष्कृष्टं तेन रूपं मुख्यं न चासावपि बुध्यते चिदाभासोऽपि दृश्यत्वात् अन्यं द्रष्टुमीष्टे न हि घटो घटं बुध्यते यदा त्वाभासेऽपि न ज्ञानं तं संभवति तदा

बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पंचविंशकं बुध्यमानो भवत्येव ससंगात्मक इति श्रुतिः ४ अनेनाप्रतिबुद्धेति वदंत्यव्य
क्तमच्युतं ५ अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदंत्युत पंचविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ६ षड्विंशं विमलं
बुद्धमप्रमेयं सनातनं ७ सततं पंचविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते दृश्यादृश्ये ह्यनुगतं स्वभावेन महाद्युते अव्यक्तं च
न तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलं ८

निरंतरं तदुपाधिमंते मते इत्यर्थः ६ कस्तर्हि बुध्यते इत्यत आह षड्विंशमिति निरुपाधिचैतन्यमेव सर्वप्रकाशकमित्यर्थः ७ षड्विंशस्य सततं मानमाह दृश्ये
ति कार्यकारणे च स्वभावेन स्वसत्तयाऽनुगतं शुक्तौ रजतांश इव तद्धिष्ठानं तेन सर्वस्मिन्दृश्ये सत्तास्फुरणानुगमो यदनुबोधाद्दृश्यते तन्मात्रं केवलं वक्ष्य षड्विंशशरि
नमित्यर्थः अनुभवमप्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं चास्फुटमपि अव्यक्तीव तस्य वेदे हेतन न तत्केवलं निर्गुणं ब्रह्म बुध्यते ज्ञायते विद्वद्भिरिति शेषः ८

428

कुतस्तर्हि सर्वज्ञानुगतोपि केवलो ऽस्मदादिभिर्नानुभूयत इत्यत आह केवलमिति बुध्यमानो जीवोऽपरश्चात्मानं अहं ममेति सुखदुःखाद्याश्रयणो धीतादात्म्या दिह प्रमन्यते तदा केवलं षड्विंशं पंचविंशं च सर्वत्रैकरूपं जीवं चतुर्विंशं अव्यक्तं च न पश्यति कार्योपहतदृष्टित्वात् ९ कथं तर्हि केवलत्वं स्यादित्यत आह तदेति अव्यक्तं अव्याकृतं लोचनं दृष्टिर्यस्य अव्याकृतोपाधिः प्रकृतिमान् प्रकृतिजयी परो भवति तदा विमलां शुद्धां सविषयां रागीं बुद्धिं विद्यां अमलां निर्द्वैतां परं

केवलं पंचविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति बुध्यमानोऽप्रत्यात्मानं ममोऽहमिति मन्यते ९ तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा १० षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणं ११ निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनां ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् १२ केवलेन समागम्य विमुक्तोऽत्मानमाप्नुयात् एतत्तु तत्त्वमित्याहुर्निःसंगमजरामरं १३ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद पंचविंशति तत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः १४

सर्वोत्कृष्टां बुध्यते च अवगच्छति १० तदेव परविद्योदयकाले षड्विंशो बोधः प्रकृतिमान् अस्वमवतीसाहषड्विंश इति ११ असौ जीवः अव्यक्तस्य स्वस्मात् पृथक्त्वेन दर्शनात् केवल एव भवति यो निर्गुणः स प्रकृतिं वेद स केवल इति योजना १२ आत्मानं केवलं विमुक्तः उपाधिरूपात् मुक्तः तत्त्वं अनारोपितरूपं निःसंगं प्र रोपरहितं निःसंगमपरोक्षमिमर्थः १३ तत्त्वं रूपं शरीरादि तदाश्रयात् तस्यापि रूपस्य तत्त्वं वस्तुतस्तु न च रूपं तमस्ति दृष्टावत्वात् १४ १४

एषः षड्विंशः तत्त्वान्तरपारोऽभवात् कार्यभूतं महदादि तत्त्वमस्यास्तीति तत्त्ववांश्च यतेः निस्तत्त्वः कार्यकारणवर्जितः बुद्धत्वलक्षणं तत्त्वं ब्रह्मास्मीति
ह्निज्ञमपि एष मुंचति १४ एतदेवाह षड्विंश इति ननु षड्विंशोऽहमिति यथाहत्वात् षड्विंशो गृह्यते तस्याः नाशकस्य तस्यांतरस्याभावात् ह्वावेवाः नवस्या
पातात्कथं निरुपाधिकस्य साक्षात्कारः इति रूपसेवोपाधिर्विद्यमानत्वादित्याशंक्याह केवलेन तत्सामर्थ्येन तद्वृत्तिरूपं ग्रहणं समतां याति यथा कनकर

नैव षत्तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् एष मुंचति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणं १५ षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्य
माणोऽजरामरः केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयं १६ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् एतन्नानात्व
मित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् १७ चेतनेन समेतस्य पंचविंशतिकस्य ह एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्यानुबुध्यते १८

नोऽस्तीति अंशमयुक्तत्वमपि शाम्यतीति तथा च रमात्मज्ञाकारहृतिर्वृत्तं तदेवात्मानं वशमयतीत्यर्थः १६ षड्विंशेनेति येन केवलप्रकाशात्मना पंचवि
शतिर्बुध्यते तं च ज्ञानं न स्वबुद्धिमान् यतो भवति एतन्नानात्वं ज्ञानमेव नानात्वं ब्रह्मात्मज्ञानमूलक एव प्रपंचः इत्यर्थः १७ षड्विंशानुभवस्वरूपमा
ह चेतनेनेति पंचविंशस्य अहं ब्रह्मयत्नमस्य चेतनाशुक्तस्य निरसनद्वारा एकत्वं भवति यदा बुद्ध्यापि अहमिमात्मानं बुध्यते धीनिरोधस्तिमारस्तु
पुंसि वनषड्विंशानुभव इत्यर्थः १८

एतत्फलमाह बुध्यमान इति अहमिति गृह्यमाणः संगधर्मा सुखादिसंगी जीवः अप्रबुद्धेन वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन षड्विंशेन यदा समतां नाम भे-
दं याति तदा निःसंगात्मा पुण्यपापुण्यादिस्पर्शशून्यो भवति १९ निःसंगात्मनः षड्विंशस्य संगात्संगिनोपि जीवस्य निःसंगता भवति सा च अव्यक्तत्यागेनैवे-
त्यर्थः एतत्त्र्यव्यक्तं दृश्यमानैव प्रकृतिर्लयितव्येत्यर्थः यथोक्तं समस्यां प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमु-

बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल संगधर्मा भवत्येष निःसंगात्मा नराधिप १९ निःसंगात्मानमासाद्य षड्विंश-
कमजं विभुं विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते २० चतुर्विंशमगात्सारं षड्विंशस्य प्रबोधनात् एष ह्यप्रतिबुद्-
ध्वबुध्यमानस्तु तेऽनघ २१ प्रोक्तो बुद्धस्त्वनन्तेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् २२
मशकोदुंबरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते २३ एवमेव च गन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः एतद्विमो-
इत्यत्नं न ह९ क्षइत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं २४ ८२

पैति पुरुषस्येति २० असारं तुच्छरागवन्निःस्वरूपं भवति सारं प्रधानममत्वासारं हरः सारात्मानावीशते देव एकः इति श्रुत्यनुसारेणाप्रतिबुद्धः सारः बुध्यमानः
अक्षरः बुद्ध ईशः एते यथाश्रुति प्रोक्ताः २१ नानात्वेतिपयाउदुंबरेण सह मशकस्य यथा वा जलेन सह मत्स्यस्य नानात्वैकत्वे एवं चतुर्विंशात्मा तत्वैः स-
ह पंचविंशो स इत्यर्थः एतद्योगसंमतं नानात्वैकत्वमुक्तं २३ अव्यक्तज्ञानसंहितं अव्यक्तविषयं पुरुषात्पृथक्त्वेन ज्ञानं पुरुषमात्रावशेषमेकत्वं मोक्षो भे-
मन्नानात्वमित्यर्थः २५

सांख्यमनमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तास्त्वानान्नाहिपयान्महदादेश्चमोक्षयितव्यः २५ एवमस्तानवाधेसतेवविमुच्यतेनान्यथेत्यर्थः परोःमश्चिहा

पंचविंशतिकस्तास्मयापंदेहेषुवर्त्तते एषमोक्षयितव्येतिप्राहुरव्यक्तगोचरात् २५ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिनिश्च
यः परश्चपरधर्माचभवत्येषसमेत्यवै २६ विशुद्धधर्माशुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् विमुक्तधर्मामुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ
२७ वियोगधर्मिणाचैववियुक्तात्माभवत्यथ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेतेहतथाभवेत् २८ शुचिकर्माशुचिश्चैवभ
वत्यमितदीप्तिमान् विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना २९ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै स्वतंत्र
श्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ३० एतावदेतत्कथितंमयातेतथ्यंमहाराजयथार्थतत्वं अमत्सरस्त्वंपरिगृह्यचार्थंसना
तनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ३१ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् विधित्समानायविबोधकारणंप्रबो
धहेतोःप्रणतस्यशासनं ३२ नदेयमेतच्चयथानृतात्मनेशठायक्लीबायनजिह्मबुद्धये नपंडितज्ञानपरोपता
पिनेदेयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ३३ श्रद्धान्वितायाथगुणान्वितायपरापवादाद्विरतायनित्यं विशुद्धयोगायबुधा
यनित्यंक्रियावतेथक्षमिणेहिताय ३४

त्मापरश्चमोक्षेतत्रधर्मासमेत्यसेत्रेणैकीभूय
२७ परधर्मत्वमेवप्रपंचयतिविशुद्धेत्यादिना ३१ वेदनिष्ठस्यनिराग्रहस्यकर्मजडस्यानंतरस्यप्रदेयमिथ्याविविपाठः स्वच्छःविधित्समानायविशेषेणा

मो०
४३०

430

३८ अगाधमप्रतिष्ठितं जन्म येन न तत् जन्मनिवर्त्तकमिममर्थं नास्ति मरणं येन न तत्त्वमरणं ४१ किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्त्तते पुनः रिति प्रक्रान्तग्रंथपाठो पत्रे

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय विवादहीनाय बहुश्रुताय विजानते चैव न चाहितक्षमे दमेन शक्ताय शमेन चैव देयं ३५ ए
तैर्गुणैर्हीने न तमेन देयमेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ३६ पृ
थ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां दद्यान्न देयं त्विदमव्रताय जितेंद्रियायैतदसंशयं ते भवेत्प्रदेयं परमं नरेंद्र ३७ करालमाते
भयमस्तु किंचिदेतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यंतमनादिमध्यं ३८ अगाधजन्मामरणं
च राजन्निरामयं वीतभयं शिवं च समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ३९ अवाप्तमेतद्धि मया सनातना
न्नाद्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ४० पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरें
द्र तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेंद्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणं ४१ भीष्म उवाच एतदुक्तं परं ब्र
ह्म यस्मान्नावर्त्तते पुनः पंचविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ४२ पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च नावबुध्यति
तत्त्वेन बुध्यमानो ऽजरामरं ४३ एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ४४

हिरण्याएतदुक्तमिति ४१ ४२ ४३ ४४

पृ०
४३०

४६ विंदतिनिशान्ते ४७ उपाद्रवन् क्लेशवान्भूत्वा अक्षरेत्र प्रेत्य मृत्वा भयान्तानि ५१ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः
श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादार्थप्रकाशो नाम षट्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ क्षिकं तदक्षरमिति पृष्टस्याक्षरस्य

हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोवाप्तवानिदं ४९ नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सना
तनं माशुचः कौरवेंद्र त्वमेतच्छ्रुत्वा परं पदं ४६ येन क्षराक्षरे वित्ते भयं तस्य न विद्यते विद्यते तु भयं यस्य यो नैतद्वेत्ति पा
र्थिव ४७ अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपाद्रवन् प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणांतान्युपाश्नुते ४८ देवलोकं तथा
तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते यदि मुच्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ४९ अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोगाध उच्यते अ
हन्यहनि मज्जंति यत्र भूतानि भारत ५० यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च
पार्थिव ५१ शांतौ मोक्षधर्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादः भीष्म उवाच मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः वने द
दर्श विप्रेंद्रमृषिं वंशधरं भृगोः १

ख्यानाय चतुर्विंशत्यात्मकं क्षरमुक्त्वा पंचविंशोऽक्षर इति योगमतमुक्तं सोपि धर्माधर्मभूतत्वात्क्षर एवेति धर्माधर्मस्पृष्टः षड्विंशोऽक्षरः सांख्यमते सोपि श्रीमं
तं याति व्याप्नोति तदधिगमे अधिकारहेतून्क्षान्त्यादिधर्मान्विधत्ते मृगयां विचरन्नित्यध्यायेन १

१३ योनिकर्मविशुद्धः पात्रमित्युक्तं न च योनिशुद्धं कर्मशुद्धिं च यावदेशस्तत्कृतेति एकस्यैव पत्नीनां तु स्वमपूर्वाणां नाम्नां प्रणीतानेः योनिः स्यात् १५ १४

उपासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिं पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदं २ भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य चापीह वा भवेत् पु
रुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्त्तिनः ३ सत्कृत्य परिपृष्टः सन् सुमहात्मा महातपाः निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः
४ ऋषिरुवाच मनसोः प्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तस्व यतेन्द्रियः ५ धर्मः सतां हितः
पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सतां धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ६ स्वादुकामक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि मधु
पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ७ यथा ज्ञाने परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना तथा धर्मे परिचयः कर्त्तव्यस्तत्फलार्थिना
८ असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करं सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करं ९ वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा १० मनोवाक्कायिके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः निवृत्तो वा प्रवृत्तो वा संप्रधार्य गुणागुणान्
११ नित्यं च बहु दातव्यं साधुष्वनसूयता प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः १२ शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्र
तिपादयेत् क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुतप्येन्न कीर्त्तयेत् १३ अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः योनिकर्मविशु
द्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः १४

॰ विरिक्तस्येति विरेचनानंतरमेव यथा घृतपानं भेषजं एवं दानेन निर्हृतदोषस्यैव यागादिधर्मः सुखावह इत्यर्थः २५ शांतोपरि चत्रिंशोध्यायः

सत्कृतानैकपत्नीच जातायोनिरिहेष्यते आपद्यः स्नापगोविद्धान् षट्कर्मापात्रमुच्यते १५ स एष धर्मः सोधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत्
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च १६ लीलपांसं यथा गात्रात्प्रमृज्यात्पुरुषः पुमान् यत्नेन च महता त्व पनिर्हरणं
तथा १७ विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतिर्भवति भेषजं तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः १८ मानसं सर्वभूतेषु
वर्त्तते वै शुभाशुभं अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् १९ सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजयेत् स्वधर्मे य
त्र रागस्ते कामं धर्मे विधीयतां २० अधृतात्मन् धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान् भव अप्रशांतः प्रशाम्य त्वमप्राज्ञः प्राज्ञवच्चर
२१ तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायः सहचारिणां इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परं २२ राजर्षिर्धृतिः स्वर्गात्पति
तो हि महाभिषः ययातिः क्षीणपुण्योपि धृत्या लोकानवाप्तवान् २३ तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् प्राप्स्य
से विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोभिपत्स्यसे २४ भीष्म उवाच स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितं विनिवर्त्य मनः का
माद्धर्मे बुद्धिं चकार ह २५ शांतौ मोक्षधर्मे पूजनकानुशासनो नाम

यथा कठवल्लीषु येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनेन स्थूलदेहनाशेऽप्यात्मास्तित्वं प्रसाधितं तेनैव स
नान्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेत्यादिना धर्माद्युपेतलिंगशरीरादन्यत्वं च अपूर्वकं साधितं तत्र द्विहापि ता
धयति धर्माधर्मेति विमुक्तं परित्यादिना धर्माधर्मौ सुखदुःखे तन्निष्ठे तु जन्ममृत्यू तन्निष्ठे तु पुण्यपापे यत्र निहृपेतन्निष्ठेतुः संशय शब्दितं मत्वक्तविषयं त्वां त्वा दिशा नरगादि

युधिष्ठिर उवाच धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात् जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः १ यच्छिवं नित्यमभयं नि
त्यमक्षरमव्ययं शुचिनित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति २ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं याज्ञवल्क्य
स्य संवादं जनकस्य च भारत ३ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदांवरं ४

जनकं नैर्विमुक्तं यत्सर्वमात्मवस्तु १ तदेव शिवं ज्ञायत इति पेक्षयातुरीयं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेः नित्यमभयं सर्वदा भयशून्यं चलयाद्यौ कारणाब्रह्म
भावं प्राप्तस्यापि जन्मान्तरसत्वात् नित्यं च विनाशि हिरण्यगर्भादिवत् अशपतीसमर्थः अक्षरं अपचयशून्यं अतएवाव्ययं नाशहीनं शुचि स्वतो निर्दोषं नित्यमनायां
संउपाधिसंपर्केऽप्यवच्युतकौटस्थ्यभावं २ यत्र इदं पश्चादारंभमपि इदं इतिप्रसमर्थत्वादाव श्यकं तत्सर्वं आख्यायिकामुखेन वक्तुं प्रतिजानीते अत्रेति ३४

अव्यक्तंकारणंब्रह्मपरंमहदादेः तस्माच्चपरंतोनिर्गुणं ५ कांक्षिणःकांक्षितोमयापितिशेषः ६ सांख्ययोगयोरैकार्थ्यसंपादयुक्तत्वादुभयत्रतंमतमितिसमर्थयेत्
अष्टौप्रकृतयःपरमेश्वरमनेकत्वेनसंतव्यंसांख्यमतेतिसमानिविकारभेभेदीमहदादिपंचतन्मात्राणेनप्रकृतिरष्टौचैवतपसंप्रोक्तांतरश्चमेरोस्मितथाव्यक्तादिश्वर्मिणः सर्वेषामव्यक्ता

जनकउवाच कतींद्रियाणिविप्रर्षेकतिप्रकृतयःस्मृताः किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिं ५ प्रभवंचाप्ययंचैव
कालसंख्यांतथैवच वक्तुमर्हसिविप्रेंद्रत्वदनुग्रहकांक्षिणः ६ अज्ञानात्परिपृच्छामित्वंहिज्ञानमयोनिधिः तद
हंश्रोतुमिच्छामिसर्वमेतदसंशयं ७ याज्ञवल्क्यउवाच श्रूयतामवनीपालयदेतदनुपृच्छसि योगानांपरमंज्ञा
नंसांख्यानांचविशेषतः ८ नतवाविदितंकिंचिन्मांतुजिज्ञासतेभवान् पृष्टेनचापिवक्तव्यमेषधर्मःसनातनः
९ अष्टौप्रकृतयःप्रोक्ताविकाराश्चापिषोडश तत्रतुप्रकृतीरष्टौप्राहुरध्यात्मचिंतकाः १० अव्यक्तंचमहांश्चैवत
थाहंकारएवच पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ११ एताःप्रकृतयस्त्वष्टौविकारानपिमेशृणु श्रोत्रंत्व
क्चैवचक्षुश्चजिह्वाघ्राणंचपंचमम् १२ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच वाक्चहस्तौचपादौचपायुर्मेढ्रंतथैवच १३

स्मिन्नाद्यइतिभावः ११ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यंतेप्रकृतिशब्दितत्वात् १२ शब्दादयःस्थूलविषयाः १३

मो०
४३३

433

एषप्राचां व्याख्या शब्दादीनां भौतिकत्वोपपादकवाक्यशेषविरोधानुपपत्त्या कृतमेव साधु सर्वेषां लक्षणानां च सर्वशास्त्रविरुद्धः स्यात् एते शब्दादयः दश विशेषाः
विकारांतरानुपादानत्वं विशेषत्वं तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं न स्थूलपृथिव्यादिषु मनस्तु विकारांतरगतमपि न विशेषः तस्य च सूक्ष्मावारणेना महाभूतोपादा
नत्वात् श्रोत्रादीनामपि विशेषत्वं निराचष्टे बुद्धीति सविशेषाणीत्यनेन श्रोत्रादयो न विशेषा इत्युक्तं १४ षोडशमिति बुद्ध्यहंकाराभ्यां मनः पृथक्

एते विशेषा रोगेन्द्र महाभूतेषु पंचसु बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल १४ मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिंत
काः त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः १५ अव्यक्ताच्च महा नाम्मा समुत्पद्यति पार्थिव प्रथमं सर्गमि
त्येतत्प्राहुः प्राधानिकं बुधाः १६ महतश्चाप्यहंकार उत्पद्यते हि नराधिप द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतं १७

पा६४

रीति एतच्चानुभववलान्नवचनात् किंकारीनां च संमतमित्याह त्वंचेति तथाहि लौकिकाः अहंकारमात्मानं बुद्धिं करणं मनो नांतरिंद्रियं चेति प्रतियंति शा
स्त्रतस्तु मनो बुद्ध्यहंकाराश्चिंत्यं करणमांतरं संशयो निश्चयो भावः स्मरणं विषया अमी इति सर्वेषामंतरिंद्रियत्वमेव १५ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादि
ति सुषुप्तावखंडतमः ज्ञानं यद्धीनं स्वप्नबोधयोः सिसृक्षोर्व्यक्तोन्मुखं हैतोषुसंतमः तस्मात् महानात्मा अयमहं ब्रह्मास्मि मुख्यपुरुष इति विशेषानालिंगितो
स्मीति सन्मात्रप्रत्ययविषयः बुद्धिः सूक्ष्मा व्योमवन्महानुत्पद्यते १६ ततः उक्तविशेषालिंगितोस्मीति प्रत्ययविषयोहंकारः १७

राम०
४३३

ततः संकल्पविकल्पात्मकं मनः तच्च भूतगुणात्मकं विषयादि भूततद्गुणशब्दाद्यात्मकं १८ अत एव तस्मान्मनसो भूतोत्पत्तिरुच्यते ॥ तेभ्यो मनस्तद्भूतानां स्थूलसूक्ष्म
तारतम्ये विभागो नास्तीति विशेषेषु शब्दादय एव गणिताः तत्स्थूलशरीराद्याः तेषां शब्दादिहेतुत्वेन विकाराणां तदनुपादानत्वात् स्वविशेषत्वायोगात् एतद्भूता
दिकानामपि संमतं स्फुटमनुगृहीतं च तथाहि तार्किकाः गुणिनः स्फटाश्यादुगुणास्तन्निमित्तं तथाकाशादिभ्य एव शब्दादयस्तन्निमित्ता इति स्फुटमिति स्वइंद्रिये

अहंकारात्प्रसूतं मनो भूतगुणात्मकं तृतीयः सर्ग इत्येष अहंकारिक उच्यते १८ मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतं १९ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च पंचमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिं
तकाः २० श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिंतात्मकं स्मृतं २१ अधः श्रोत्रेंद्रि
यग्राममुत्पद्यति नराधिप सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैंद्रियकं स्मृतं २२

यः परत्वर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति विलो
मक्रमेणाश्ममेवानुक्रमं प्रदर्शयति परत्वं कारणत्वं अर्थाः स्वादयः १९ शब्दादीनां सर्गस्तु भौतिकः पंचमः २० बहुचिंतात्मकं मानसमित्यर्थः एतेन
शब्दादीनां श्रोत्राद्युत्पादकत्वमुक्तं तेन च तेषां विशेषत्वं दृढीकृतं भवति २१ श्रोत्रादिभ्योऽधस्तनो अधः श्रोत्रः तच्चासावींद्रियग्रामश्च वागादिः सोऽपि श्रो
त्रादिवद्बहुचिंतात्मक एवेति भावः ऐंद्रियकं इंद्रियसमुदायः २२

ऊर्ध्वस्रोतः प्रवाहोऽस्येति प्राणऊर्ध्वस्रोताः तिर्यग्गतिस्त्वपि स्रोतः प्रदानुषंगोऽस्य सूक्ष्मः तेन नाभिमध्यस्थस्य समानस्य सर्वांगव्यापिनः व्यानस्य सर्वदेहाधिगतस्य उदानस्य च उपरिभागगतांशानां ग्रहणं एतदार्जवकं एतस्य ऐंद्रियकस्य आर्जवकं कृत्स्नवृत्तिः विशेषाणां कांतस्यामानस्य वृत्तिरिति यावत् यथोक्तं सांख्यसप्ततौ सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति २३ तिर्यक्स्रोतः शब्देन तेषामेव समानोदानव्यानानां देहस्याधोभागगतांशग्रहणं अधःस्रोताः अपानः शेषं प्राग्वत् २४

ऊर्ध्वस्रोतस्तथातिर्यगुत्पद्यतिनराधिप अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं स्मृतं २३ तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यतिनराधिप नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः २४ एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुतिनिदर्शनात् २५ अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे २६ शांतौ मोक्षधर्मे पुयाज्ञवल्क्यजनकसंवादे

सर्गाणि उक्तो वृत्तमार्गेषु चतुर्विंशतिः अव्यक्तमहदहंकारमनांसि चत्वारि पंच भूतानि पंचशब्दाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि प्राणादिपंचकस्येंद्रियेष्वंतर्भावाच्चतुर्विंशतिरेवेत्यर्थः २५ गुणस्य गुणसर्गस्य तत्त्वतः तत्तद्रूपाहृतया तन्नाज्ञावं पञ्चमी यावंतं यावंतं कालं तिष्ठति तं तं कालसंख्यां निबोध बुध्यस्व मे मत्तः २६ शतोपरिपंचविंशः

मा ?

मोक्षस्यानंत्यं वक्तुं कर्मोपास्तिफलस्य सर्वस्य सावधिकत्वमाह अव्यक्तस्येत्यादिना अव्यक्तस्य तदुपासनया अव्यक्तभावं गतस्य १ रात्रिरेतावतीति त्वनयैव संख्यया श
तासुर्वै पुरुष इति श्रुतेः सृष्ट्यानंतं वर्षाण्यायुरिति शेषः एवमुक्त्वा तत्त्वसर्गक्रममाह सृजतीति ओषधिं अन्नं तत्कार्यं मनः अन्नमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः असतो
धि मनोऽसृजतेति श्रुतेः तस्मात् स्वच्छीभूतादव्यक्तात् महत्तत्त्वापरनामकं सूक्ष्मं मनोऽसृजदित्यर्थः मनः प्रजापतिमसृजतेति श्रुतेरर्थमाह तत इति मनो ब्रह्माणः अव्यक्ते

याज्ञवल्क्य उवाच अव्यक्तस्यान्तरे श्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे पंचकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते १ रात्रिरेतावती
चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनां २ ततो ब्रह्माणमसृजद्धैरण्यांडसमुद्भवं सा मूर्तिः स
र्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ३ संवत्सरमुषित्वांडे निष्क्रम्य च महामुनिः संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां दिवमूर्ध्वं प्रजापतिः ४
द्यावापृथिव्योरित्येव राजन् वेदेषु पठ्यते तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ५

प्रजापतिमसृजदिति श्रुतेस्तथो दर्शितः एवमनाकल्पश्रुतिषु आकाशादीनां वायोरित्युक्तौ किंचोऽव्येषां स्वुंऽमत्रं ब्रह्मांडं वा समनामयं सोऽतः तत्खंडेनांडमुच्यते ३
महामुनिः महात्मा संदधे ऊर्ध्वं संधानं कृतवान् अव्यक्तस्याव्याकृतस्य यं दीक्षतं बहु स्यां प्रजायेयेति प्राणिकर्मानुरोधेन तदेव ब्रह्मांडमालोचनात्मकस्य ई
क्षणस्य कर्त्री चिदचिदात्मिका परमेश्वरशक्तिः सैव महत्तत्त्वमिति प्रकृष्टकार्यं ५

६ सृजतीति ऋषिः महान्। भूतं महाभूतोपादानत्वात् देहात् भौतिकदेहोऽस्य तैः सर्वं चतुरः भौतिकान्यपि मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मनः पुत्रान्महानृषिरसृजत
७ ते चत्वारः पुत्राः पितॄणां महाभूतानामपि पितरः इति मनुष्यादय एव भूतानां कस्मकाद्सर्गः ८ एवं दृष्टिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टिदृष्टिमाह देवा इति देवाः इंद्रिया

एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदांगपारगैः दशकल्पसहस्राणि पाद्मो नाम ह्युच्यते ६ ऋत्विपेतावतीं वास्य प्राक्तु रध्यात्मचिंतकाः स
जन्महंकारमृषिर्भूतेन्द्रियात्मकं तथा ७ चतुरस्ताः परान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ते वै पितॄणां पितरः श्रूयंते राजसत्तम ८ देवाः
पितॄणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ९ परमेष्ठी त्वहंकारः सृजन्भूतानि पंचधा पृ
थिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं १० एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः पंचकल्पसहस्राणि तावदेवाहरु
च्यते ११ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च एते विशेषा राजेंद्र महाभूतेषु पंचसु १२ यैराविष्टानि भूतानि अ
हन्यहनि पार्थिव अन्योन्यं स्पृहयंत्येते अन्योन्यस्य हिते रताः १३

णि अंतःकरणचतुष्टयसहिताः पितॄणां महाभूतानां सुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दशभुवनानि चराचराश्च तदंतर्गता भूतैरेवावृताः ९ एतदेव विस्पष्टयति
परमेष्ठीति चकारात् भौतिकं निमनश्चादीनि १० अहंकारोपासकस्यापि कालमानमाहैतस्येति तृतीयं चाहंकारिकं सर्गं ११ १२ १३

ह्यरिमिहेरण्यशौलैः यरोः रूपादिभिः २४ चीर्णानिप्राएतेषांविशेषाणात्मकानां २५ भूतादीनामुपात्तिर्मेनच्छ्राख्यान्महतत्वपासनात्मा तीर्यचनदृष्माशपेमनतः

त्र्यमोममतिवर्त्तेतेत्र्यमोममसद्वैनस्तथा नेवध्यमानाहमोमंगणोहीरिमरव्ययेः इहैवपरिवर्तंतेतिर्यग्योनिप्रवेशिनः १४
वीर्याणिकृत्स्नसहस्राणिएतेषामहरुच्यते रात्रिरेतावतीचैवमनसस्तुनराधिप १५ मनसस्त्वरात्रिराजेंद्रचारितंसर्वैमिंद्रियैः न
चेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवानुपश्यति १६ चक्षुःपश्यतिरूपाणिमनसातुनचक्षुषा मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिन
पश्यति १७ नयेंद्रियेषुपरमंमनस्तुपरमंभवेत् एवंमनःप्रधानानिइंद्रियाणिप्रभावयेत् इंद्रियाणांतुसर्वेषामीश्वरंमनउच्य
ते १८ एतद्विशंतिभूतानिसर्वाणीहमहायशः शांतोमोक्षधर्मेषुजनकयाज्ञवल्क्यसंवादे याज्ञवल्क्यउवाच तत्वानांस
र्गसंख्याचकालसंख्यानतथैवच मयाप्रोक्तानुपूर्व्येणसंहारमपिमेशृणु १ यथासंहरतेजंतून्ससर्जचपुनःपुनः अना
दिनिधनोब्रह्मानित्यश्चाक्षरएवच २

प्राधान्यंप्रतिपादयतिमनस्त्वरात्रीत्यादिना २१ अध्यायः विनाशिफलत्वेपिमोक्षनादिवज्जत्वाभावमुपपत्त्याद्दर्शयितुमाशंकासमकालसमातेर्वीभत्सतांदर्शयितुंप्रलयमाह तत्वानामित्यादिनाच्यहंकृतंनरं अहंकाराभिमानिनंमहासद्र १२

३ सूर्यहोरुद्र एव शतसहस्रस्वयंसमोभूत् ४ नाशयतीत्यतिशये न ह्वलति ६ अथानंतरं यथा ह्या दशात्मा सर्वः एवमष्टात्मको वायुः सर्वैः स्वरूपैर्युगपद्ध्वानीमर्थः

अहं स्वयमथोत्तस्थानिशितस्वमनाल्लया चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहं कृतेनरं ३ ततः शतसहस्रांशुमुखेनाभिचोदितः कृ
त्वाद्वादशधात्मानमादित्योज्वलदग्निवत् ४ चतुर्विधं महीपाल निर्दहत्याशु तेजसा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जं वनराजिषु ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजंगमं कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समंततः ६ जगद्दग्ध्वामितबलः केवलां जगतीं ततः
अंभसा बलिना क्षिप्रमापूरयति सर्वशः ७ ततः कालाग्निमासाद्य तं चाभोपाति संक्षयं विनष्टेंभसि राजेंद्र ज्वालमननलो महा
न् ८ तमप्युपैति बलं ह्वलमानं विभावसुं ऊष्माणं सर्वभूतानां सत्त्वाद्विपिमयां नसां ९ भक्षयामास भगवान्वायुरेष्टा
त्मकोवली विचरन्नमितप्राणास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा १० तमप्यतिबलं भीममाकाशं ग्रसते त्मना आकाशमप्यभिनद
न्मनोग्रसतिचाधिकं ११ मनोग्रसति भूतात्मा सोहंकारः प्रजापतिः अहंकारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः १३ सर्वतः पाणिपादांतः स
र्वतोक्षिशिरोमुखः सर्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १४

११ अहंकारः अहंकारं महानात्मा ग्रसतीत्यनुषज्यते १२ शंभुः ईश्वरः तमेवविनष्टिं अणिमेति सर्वसिद्धिरूपइत्यर्थः १३ सर्वतइत्यादिनाऽस्वरं तेपंरूपमुक्तं

श्री

१५

हृदयं हृदयस्थायाः बुद्धेः प्रवर्त्तकः पर्वेणाएकदेशेन अंगुष्ठमात्रकः बुद्ध्युपाधिवशात् अंगुष्ठपर्वमात्र इत्यर्थः अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मेत्यादि श्रुतेः विश्वं महद्दत्तं १५
महत्तमनोपि नाशे सर्वं ब्रह्म समभवत् आविर्भवति श्रेयोपचयः अपायो नाशः गुणः परिणामशक्तिः रहितं अनघं मायादोषाऽस्पर्शिनं १६ इमं च वस्तुपरमात्मानमेव नि
तमनुभवंतो महर्षयस्तुष्टुवुरित्याशयेनाहाध्यात्मेति अयंभावः अथातो विश्वरूपस्य पुरुषस्य वाचा सृष्टौ पृथ्वीवाग्निरित्यादि श्रुताः अध्यात्मिकवाचः सकाशा
दधिभौतिकानां पृथिव्यादीनामाधिदैविकानां च अग्न्यादीनां च उत्पत्तिः श्रुताऽतः वाचोनियंतृत्वात्पौः पृथिव्यग्न्यादिरूपत्वं भवतीति सर्वकारणत्वमात्म

हृदयं सर्वभूतानां पूर्णोऽङ्गुष्ठमात्रकः अथयत्तमनंतो हि महात्मा विश्वमीश्वरः १५ ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययम
व्ययं भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारमनघं तथा १६ एषोप्यपत्ते राजेंद्र यथावत्समुदाहृतः अध्यात्ममधिभूतं चाधि
दैवं च श्रूयतां १७ शांतो मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे

वैतयेत्तानिके चत्तोऽद्वैतो वशिष्यतेनन्नु वा गादेर्लये पिव्यवहारानुच्छेदादग्न्यादिलयेन पुज्ञत इतिचेत् शांतो सिपेऽग्न्यादीम् स्पृशंति न तेषां वागादयो लीनाः
संति यस्मनु वागादयो लीनाः नासौ वह्न्यादीन्स्पृशतीति नन्वेवं प्रपंचस्य रज्जुरगतुल्यता स्यात् योगिहृष्टानाशे पीतरहृष्टानदभावादिति चेन्न इष्टापत्तिः
नहि नित्यसन्निहितं वस्तु बहूनामप्यलुमदृशां मध्ये कश्चिन्न पश्यतीतरे तु पश्यंतीति पुमते तस्माद्रज्जुरगसमस्यास्य संसारस्योच्छेदाय तत्त्वज्ञानार्थं यत्नमास्थे
यदिति १७ शांतोपरिसमत्रिंशः

याज्ञवल्क्यउवाच पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः गंतव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतं १ पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथाव
त्तार्थदर्शिनः विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतं २ उपस्थोध्यात्ममित्याहुर्यथायोगप्रदर्शिनः अधिभूतं तथानंदो दैवतं च प्रजापतिः
३ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासंख्यानदर्शिनः कर्तव्यमधिभूतं तु इंद्रस्तत्राधिदैवतं ४ वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिद
र्शिनः वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतं ५ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधि
दैवतं ६ श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशश्चात्राधिदैवतं ७ जिह्वामध्यात्ममित्याहु
र्यथाश्रुतिनिदर्शिनः रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतं ८ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनात् गंधस्त्वाधि
भूतं तु पृथिवी चाधिदैवतं ९ त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतं १०
मनोध्यात्ममिति प्राहुर्यथाशास्त्रविशारदाः मंतव्यमधिभूतं तु चंद्रमाश्चाधिदैवतं ११ अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्त
त्त्वनिदर्शिनः अभिमानोधिभूतं तु बुद्धिश्चात्राधिदैवतं १२ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावदभिदर्शिनः बोद्धव्यमधि
भूतं तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतं १३

एषेति आदौमध्येतथांतेचेति सृष्टिस्थितिप्रलयप्रपंचेनानेकाकृतीयस्यैवकृत्स्नदेहेनविभूतिंसर्वैश्वर्यद्वाइतिदर्शितमित्यर्थः १४ प्रकृतिरविद्यासुप्तिप्रबो
धवत्रात्रिंदिनवत्उन्मीलननिमीलनवद्गुणान्महदादीन्विकुरुते विशेषेणविकुरुतेनप्रकरोतीतिप्रकृतिपदस्यप्रवृत्तिर्दर्शिता किंचसं

एषातेव्यक्तितोराजन्विभूतिरनुदर्शिता आदौमध्येतथांतेचयथातत्वेननतत्ववित् १४ प्रकृतिर्गुणान्विकुरुतेस्वच्छंदे
नात्मकाम्यया क्रीडार्थंतुमहाराजशतशोथसहस्रशः १५ यथादीपसहस्राणिदीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते प्रकृतिस्तथावि
कुरुतेपुरुषस्यगुणान्बहून् १६ सत्वमानंदउद्रेकःप्रीतिःप्राकाश्यमेवच सुखंशुद्धित्वमारोग्यंसंतोषःश्रद्दधानता
१७ अकार्पण्यमसंरंभः क्षमाधृतिरहिंसता समतासत्यमानृण्यंमार्दवंह्रीरचापलं १८ शौचमार्जवमाचारमलौ
ल्यंहृद्यसंभ्रमः इष्टानिष्टवियोगानांकृतानामविकत्थना १९ दानेनचानुग्रहणमस्पृहत्वंपरार्थता सर्वभूतदयाचै
वसत्वस्यैतेगुणाःस्मृताः २० रजोगुणानांसंघातोरूपमैश्वर्यविग्रहे अत्यागित्वमकारुण्यंसुखदुःखोपसेवनं २१

ख्यायामितिकृत्वा संख्यायांक्रियात्ववच्छेदेनेति शक्तांतरभावउक्तः आत्मकाम्ययाक्रीडार्थंचेतिमोक्षभोगोनन्यफलमुक्तं १५ दीपदृष्टांतेनक्रीडावि
षयाणामनंतत्वमुक्तंतेनपरिणामक्रमेणमोक्षफलमपियत्नंविनास्वयमेवभविष्यतीतिश्रमासाध्यानकार्येतिदर्शितं १६ गुणविकारानेवाह
सत्वमित्यादिना सत्वंधैर्यं उद्रेकऐश्वर्यंशोषंसहार्थं २१

२० शनोपपीश्हिंश: एतेषणविकारैस्त्वयकाशक उक्तो नेकधाविक्रियतहव्वपकाशइवांगस्याशुपाविमिएकाशइवकाहलकलशनत्तिकाशुपाति

परापवादेषु नित्यविवादानां च सेवनं अहंकारमसत्कारश्चिंतादिशेषमेव च २२ परितापोभिहरणं ह्रीनाशोनार्जवं तथा भेदः प
रुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा २३ दर्पो द्वेषोतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यतां
२४ मोहोप्रकाशस्तामिस्रमंधतामिस्रसंज्ञितं मरणं चांधतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते २५ तमसो लक्षणानीह भक्ष
णाद्यभिरोचनं भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता २६ गंधवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च दिवास्वप्ने ति
वादे च प्रमादेषु च वै रतिः २७ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः २८
शांतौ मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे याज्ञवल्क्य उवाच एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम कृत्स्नस्य चैव जगत
स्तिष्ठंत्यनपगाः सदा १ अव्यक्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा २ कोटि
शश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना सात्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमं ३ तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्म
चिंतकाः केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ४

पिर्हार्थं रजनुलंखगद्याकारनामिवशनिपद्यतेन हृत्

नराकारान्तरूपाणि चोत्तममध्यमाधमानि स्थानानि प्राप्नोतीत्यत्र शतिपाद्यते एतेप्रधानस्य गुणा इत्यादिना ५ ५ ५ ५

७ निकृष्टगत्यात्मसर्गमाह पुण्येपति ८ पुण्यादिति योगेहेतुं ज्ञानिनां सम्भवेसंभवमाह नतत्त्वज्ञसंगस्तातत्तं प्राप्य पुण्यपापविमुक्तो भवतीत्यर्थः अबीजं निर्विघ्नं ९ अव्यक्तस्थं अव्यक्ते मूलेब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः किं मं ज्ञापारत्नवत्त्वेनाहं स एवेति प्रकृतिः सस्तूपं निसंकृ

पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु सन्निपातं च तत्त्वतः ५ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च श्रृणुष्व
मे सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ६ तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तो देवलोक
मवाप्नुयात् ७ रजः सत्त्वसमायुक्तो मानुष्येषूपपद्यते रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ८ राजसैस्ता
मसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् पुण्यपापविमुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनां ९ शाश्वतं चाव्ययं चैवमक्षयं चामृतं च
तत् ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतं अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदं १० अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृ
ष्टोहं नराधिप स एष प्रकृतिस्थो हि तस्थुरित्यभिधीयते अचेतना चैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव एतेनाधिष्ठिता चैव स
ृजते संहरत्यपि ११

रस्य एव सत् उपचारात् प्रकृतिस्थः इत्यनेघराकाशे मतिरिवास्मिन् प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते १० एतेनाव्यक्तांतकसेन प्रकृतिर्लोहतुल्या ११

उभयोरपि तुल्यत्वेन चेतनत्वं मन्वानः प्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिपति अनादीति अमूर्त्तत्वं अदृश्यत्वं तच्च निमात्रानुमेयेषु प्रधाने पुरुषे च तुल्यमत एतयोरनादिनिधनत्वं तत्र अप्रकंप्यगुणागुणत्वं च गुणाः संगित्वादिर्दोषः गुणोऽहंमत्वादिः अयमनयोः स्वभावावित्यर्थः १२ अग्राह्यत्वाच्चैतयोर्वैलक्षण्येन निश्चेतुं शक्यमित्याशंक्याह अग्राह्याविति १४ एवं पुंसश्चेतनत्वेपि अस्तित्वं कथं बद्धमोक्ष्ययोरपि पुंप्रकृत्योर्युगपन्नाशावश्यंभावात् अस्तित्वे चाकेवलत्वं प्रकृत्यावियुक्तत्वं कथं पुंसो विमुक्तेनप

जनक उवाच अनादिनिधनावेतावुभावेव महामते अमूर्त्तिमंतावचलावप्रकंप्यगुणागुणौ १२ अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः १३ त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १४ अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै १५

कृतेर्विनाशेन च तदसंभवात् ननु तर्हि मन्ये आत्ममनसोरिव पुंप्रकृत्योर्विषयभोगेऽपि फलोपहितो विलक्षणः संयोगोऽस्तु स च कार्यविकारहेतुरिति तद्भावान्मोक्षे पुंसः केवलत्वं पुनर्न इत्याशंक्याह विनाभावमिति निरवयवे पुंसि च व्याप्यवर्त्तिनः संयोगस्यैवासंभवात् अभ्युपगमेऽपि नित्यत्वादिवत्स्वदेशभेदाभावेन तद्वैलक्षण्यस्यानुगमासंभवाच्च दृष्टान्तिके च तत्स्वतः संयोगासिद्धेः दृश्यमानस्य संयोगस्य मिथ्यात्वं मतं तेनाविनाभावो न संभवति मिथ्यात्वं च प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धमित्याशयः १५

उत्क्रामिणमुत्क्रान्तस्य विपद्यतः म्रियमाणस्य १८ अरिष्टानि मृत्युसूचकानि १९ यतो यदपूर्वं तत्त्वानि इयं कथमेको ह्यचेतन इति चेन्नाचेतनविभाग
मात्रेण तत्त्वे भावेपि किं चेतनोऽचेतनो वा संमतो नांशः न गराद्यपश्यतं गात नाद्यः दृश्यमानस्य दृश्यस्य विभागस्य दुःखद्भवत्वात् अथ पद्याम्

न यैवोत्क्रामिणः स्थानं देहिनो वै विपद्यतः कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तन्मे ब्रवीहि मे १८ सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन
यथा गतं तथैव च अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तुमर्हसि सत्तम विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा १९ शान्तो मोक्षध
र्मे युधिष्ठिर जनकसंवादे याज्ञवल्क्य उवाच न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशांपते गुणवांश्चाप्यगुण
वान् यथा तत्त्वं निबोध मे १ गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः २
गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवातिवर्तते उपयुंक्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ३ अव्यक्तस्तु न जानीते पुरु
षोज्ञः स्वभावतः न मत्तः परमोस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ४

चंदनावनि १

त्वयं चंदनाचंदनावेव भवतः एवमनादिसंयोगाच्चेतनाचेतनावर्पितौ चेतनाचेव भवत इति ब्रूयेत् तदपि न स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह न श
क्य इति २ स्वभावतः अज्ञोपि आरोपितेन ज्ञत्वेन उपयुंक्ते तान् ३ नहि मुख्यो भोक्ता किंपुरुष इत्याशंक्य योने साह अव्यक्त इति अव्यक्तः अ
ज्ञः दृगात्मानं न जानीते न भुंक्ते च यत मत्त आत्मनो नं भोग्यमर्थं न पश्यति अभिमन्यत इति मुख्याना भिप्राये रागोक्तं ४

अचेतनभोक्तृत्वाभोक्तृत्वं चेत्स्वरूपेण एतत् अव्यक्तं प्रधानं स्वभावतः अचेतनमपि तदव्यक्तं ततो भोक्तुः सकाशात् तथा विपरीतं अभोक्तृ न स्यात् कथं तर्हि भोक्तृत्वमत आह अक्षरत्वात् क्षरत्वाच्चेति क्षरणं क्षरत्वं तस्मात् चिदचिदात्मकत्वात् स भोक्तृत्वं ननु का शंका व्यवहारेण नाशमात्रमेतदर्थः नित्यत्वाच्च भोग्यभोक्तृविभागस्तन कश्चिद्दोषः इत्यर्थः ५ ननु जतुकाष्ठयोरिव तुल्यस्वभावयोः संश्लेषादृष्टः ननु काष्ठाकाशयोरिति विदुषिताः

अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनं । नित्यत्वाच्चाक्षरत्वाच्च क्षरत्वाच्च तथा यथा ५ यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः । यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न मुच्यते ६ कर्तृत्वाच्चापि पर्णानां सर्गधर्मा तथोच्यते कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मा तथोच्यते ७ कर्तृत्वात्प्रकृतीनां च तथा प्रकृतिधर्मिता ८ कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मा तथोच्यते गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ९

संबंधो दुर्निरूप इत्याशंक्याह यदेति अज्ञानेनेतिच्छेदः गुणसर्गं गुणसंसर्गं चाघोपदाशब्दो यस्मादर्थे यदिति पाठः स्वच्छः यस्मादाध्यासिकोऽयमज्ञानकृत आत्मनि गुणसंसर्गः तस्मात् यावदात्मानं असंगं न जानाति तावन्न मुच्यत इत्यर्थः ६ अत्र निदर्शनमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेन महदादितत्वकर्तृत्वेनायमपि कर्तृायतोऽप्यवतानानमुच्यत इत्यर्थः ७ प्रकृतीनां प्रजानां ८ बीजानां स्थावराणां गुणानां क्रमशमादीनां ९

नन्वेवंविधस्य कथं केवलत्वं स्यादित्यत आह उपेक्षितारमिति उपसमीपे स्थित्वा ईक्षते इत्युपेक्षः साक्षी न हि साक्ष्येण साक्षी विक्रियते घटेनालोकवत् केवल
त्वमस्य युज्यते यथोक्तं नैनं साहंक्रियया दुःखी साक्षिना कापि कारिणा धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यहमविक्रिय इति ननु साक्षिनमत्त्वभावाभाति हृत्वेदनी
यं दुःखं त्वपरिहार्यमित्याशंक्याह अनमतारमिति नास्य नोस्मादिति न नमत्वान् दुःखी दुःखरूपेणाप्रसत्वान्नात्मनि तत्संबंधः कदाचिदस्तीत्यर्थः कुतस्तर्हि
दुःखाभिमानमतस्त्वाह अभिमानादिति परादिग्सत्त्वमात्मीयममतेन दानतः दुःखेन दुःखी भवति नाम यथा एवं धीतादात्म्यात् धीदुःखेनैवास्य दुःखीत्वं धियस्त्यागेन तु

उपेक्षितारनमतारदभिमानावृकेवलं ममंते पत्ययं सिद्धा त्वात्मना गतज्वराः १० अनित्यं नित्यमव्यक्तं व्यक्तमेतद्दि शु
श्रुम १० अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषास्तथा सर्वभूतदयावंतः केवलं ज्ञानमास्थिताः ११ अन्यः स पुरुषो
व्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः यथा मुंज इषीकाणां तथैवैतद्धि जायते २२

केवलत्वं निःसंसिद्धमिति एतेन व्याहितं केवलत्वं विना भावानामाक्षेपः परिहृतो ज्ञेयः १० अनित्यमिति अनित्यं परिणामि नित्यमपरिणामि अव्यक्तं कारणं
व्यक्तं कार्यमिति १० तत्र मतांतरमाह अव्यक्तस्य एकत्वं पुरुषाः पक्षार्थे प्रथमा पुरुषाणां नानात्वमित्याहुर्निरीश्वरसांख्याः ताविशिनष्टि सर्वेत्यर्द्धेन ११
पुरुषस्याभेदमनेकदृष्टांतेनैक्यमाह अन्यः इत्यादिना अव्यक्त इति छेदः इषीकाणां वा हेतः यथा मुंज एवं तु तेन सा अव्यक्ताद्यादि इत्यर्थः कोतिशत्रुंगुरुमाव तु
रूपोऽन्य आत्मा स ह राजन्नानात्वं ह्रस्वोपेतश्चिविशः तेनाक्षुगोण्यत्वहे मुंजादिव इषीकां धैर्येण तं विषाक्षुक्रमममननमिति २

२४ तत्त्वामृतात्त्वविशेषः २० चत्वारिंशदधिकशततमः सांख्यज्ञानमिति १ एकैकत्वयोः शमाद्यनुष्ठानं ययोस्तौ तत्त्वनिधनौ मृत्युनाशकौ २ पृथगिति तत्त्वमौ

अमत्स्यमशकं विद्यात् मशकोदुंबरं तथा न चोदुंबरसंयोगे मशकस्तत्र लिप्यते १३ अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतं न चोद
कस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः १४ अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः न चोपलिप्यते सोग्निरुखासंस्पर्शनेन वै १५
पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतं न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करं १६ एतेषां सहवासं च निवासं चैव नित्यशः याथातथ्ये
न पश्यंति न नित्यं प्राकृता जनाः १७ ये त्वन्यथैव पश्यंति न सम्यक्तेषु दर्शनं ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशंति पुनः पुनः १८ सांख्य
दर्शनमेतत्ते परिसंख्यानमुत्तमं एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः १९ ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं अ
तः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं २० शांतिमोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे याज्ञवल्क्य उवाच सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं
योगज्ञानं निबोध मे यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम १ नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलं तावुभावेकचर्यौ तु २
उभावनिधनौ स्मृतौ २ पृथक् पृथक् च पश्यंति येऽल्पबुद्धिरता नराः वयं तु राजन् पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ३ यदेव योगाः ष्ट

इति हितोपांतमनुक्रम्यते २ ४ यदेव योगाः पश्यंति तत्सांख्यैरपि दृश्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्व

त्क्रमणकाले देहिनं रोदयंतीति रुद्राः प्राणाइंद्रियाणि चेतांसि वा प्रधानभूतान्यांतरवन्तानि येषु तान् तथा वक्तृत्वं च्छर्दनविधारणाभ्यां गमागमासविषयवतीवा
पर्वत्रि कृत्स्नचात्ममनसः स्थितिनिबंधिनी प्रच्छर्दनं रेचकः विधारणं पूरकपूर्वकः कुंभकः तथा नासिकाग्रे धारयतो गंधसंवित् जिह्वाग्रे रससंवित् तालु निरूप
संवित् जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित् जिह्वामूले शब्दसंवित् तत्तत् वायुधारणायाः फलं विचरंति दिशो दश अनुक्रमे विचरत्वं मापुर्वंतीत्यर्थः ५ अष्टगुणेनउपेष्टक्रमपेन

स्थूलध्यानात्परं विद्धि योगानरिंदम तेनैव चाथ देहेन विचरंति दिशो दश ५ यावद्भूवलयस्थानं सूक्ष्मेणाष्टगुणेन ह
योगेन लोकान्विचरन्सुखं सन्मसचानघ ६ वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम
नम ७ द्विगुणं योगकर्मं तु योगानां प्राहुरुत्तमं सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनं ८

सूक्ष्मशरीरेण सम्यक्संन्यासं च देहस्य सुखं यथेष्टं कुरु एतद्यदृष्टं फलं मोक्षांतेषु योगधर्मेषु अष्टो मायास्तन्नाथे युक्तं न तु योगिनामवश्यपारदर्शनीयं ६ वेदेष्विति अ
ष्टगुणितं अष्टभिर्गुणैर्युक्तं नित्ययोगमत्यर्थीयः अष्टगुणं अष्टांगं प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडंगा इति मैत्रायणीयोपनिष
दादिषु षडंगानुक्तानि तथापि यमनियमाभ्यां क्रमतं तरोक्तभ्यासहाष्टसंख्या बोध्या अत्र सूक्ष्ममित्युक्तेः पूर्वस्य स्थूलत्वं मंदाधिकारित्वं चोक्तं नेतरो यो
गसिद्धिरूपस्थितासुरोपान्तयनं ७ द्विगुणं द्विप्रकारं तदेवाह सगुणं सबीजं निर्गुणं निर्बीजं ८

सगुणमाह धारणमिति प्राणायामः प्राणनिग्रहपूर्वकं मनसः षोडशस्वाधारेषु धारणं तेन शिवयोगे प्रोक्ताः षोडशाधारान्कथयामि विशेषतः इत्यादिना पादांगुष्ठगुल्फलिंगमूलस्वमूत्रयोनेत्राधाराः षोडश शैलिसंज्ञाः यद्वा याज्ञवल्क्योक्ताः पादांगुष्ठात्कृष्टदशस्थानान्यस्थानेन समाकृष्य तालादिना दर्शिता यास्ताः अथवा याज्ञवल्क्योक्ताः एवं पंचभूतधारणा तेषां पादादिजानुपर्यंतं पृथिवीस्थानमुच्यते आजानोः पायुपर्यंतमपांस्थानं प्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतं वह्निस्थानं तदुच्यते हृन्मध्यात्तु भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं भवेत् आभ्रूमध्यात्तु मूर्द्धांतमाकाशस्थानमुच्यते पृथिव्यां धारयेत्तत्र ब्रह्माणं परमेष्ठिनं विष्णुमग्नौ तनेरुद्रमीश्वरं वायुमंडले सदाशिवं तथा व्योम्नि धारयेत्तु समाहितः पृथिव्यां वायुमारोप्य लकारेण समन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणं धारयेत्पंच घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितं स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं स्मितिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् धारयेत्पंचघटिकाः

धारणैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ९

सर्वरोगैः प्रमुच्यते वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितं त्र्यक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभं भस्मोद्धूलितसर्वांगं सुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेत्पंच घटिकाः पंचवह्निनासौ न दह्यते मारुतं मरुतां स्थाने यकारेण समन्वितं धारयेत्पंचघटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरं बिंदुरूपं महादेवं सर्वलोकैककारणं चित्तेन चिंतयेत्तत्रस्थं मुहूर्त्तमपि धारयेत् स एव मुक्तः स्यात्कृत्स्नां त्रिकेष्वपि विशिष्यते इति निर्गुणमाह एकाग्रतेति एकमेव ध्यातृध्येयध्यानविभागशून्यं वस्त्वग्रं यस्य तदेकाग्रं निर्वृत्तिकं तस्य भावस्तत्ता मनसः बुद्धेः च प्राणा इंद्रियाणि मनस्तानि तेषां आयामो निग्रहः प्राणायामः तथा च श्रुतिः यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति ९

सगुणनिर्गुणयोरंगांगिभावमाह। सगुणेन प्राणायामो हीति निर्गुणं निर्ह्रीकं धारयेत् स्थिरं कुर्यादित्यर्थः यद्यहः स्पृशति अहः स्पृशमाने मोचनस्थाने यदि वायुं मुंचन्न भवति तत्
हि वाताधिक्यं भवत्येव अयमर्थः शकारादीनां मूलाधारादीनां च देवतानां धिकं ध्यापनं पापवायुधारणं करोतीति स्मृतिः सिद्धान्ते ध्यानवर्जितं तु अमत्सत्त्वचस्पं वाध्यत
इति यथोक्तं पवनयोगसंग्रहे प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन महारोगसमुद्भव इति युक्तेन देवताध्यानयुक्तेन देवतास्तवयाद्गुण

प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः यद्यहः स्पृशति मुंचन्वै प्राणा
न् मैथिलसत्तम वाताधिक्यं भवत्येव न तस्मात्तत्समाचरेत् १०

ध्येयोक्ताः नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये व्यवस्थितं चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण विचिंतयेत् कुंभके च हृदिस्थाने ध्यायेत्तु कमलासनं ब्रह्माणं रक्तगौरांगं
चतुर्वक्त्रं पितामहं रेचकेनेश्वरं विद्याल्ललाटस्थं महेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनमित्यादि १०

निशायाइति द्वादश पूर्वोक्ताः द्वाविंशति चोदना एवात्र संक्षेपेण द्वादश यथांतरे गणिताः यथोक्तं शिवयोगे मूलाधारे त्रिधावर्त्ते ब्रह्मचक्रं भगोपमं तत्कंदे अग्निभं
ध्यायेदधः शक्तिमभीष्टदं १ स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं तत्र चानुर्दलांबुजं तदेवोड्डीयनं ध्यायेत्सर्वमाभिमुखं शिवं २ पंचावर्त्तं नाभिचक्रं मेघाकारं तडित्प्रभं
तत्र कुंडलिनीं ध्यायेदधः शक्तिं सुसिद्धिदां ३ अथो पुत्वाष्टपत्राब्जयुक्तं हृच्चक्रमिष्टदं तन्मध्यके त्रिकोणं ध्यायेज्ज्योतिलिंगाकृतिं विभां ४ पंचमं कंठचक्रं च तत्
त्रांगुलं चतुरस्रकं इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नां मध्यसंस्थितां ५ षष्ठं च घंटिकालिंगमूलं तत्राज्ञानंदनकं ध्यायेत्तु दशमद्वारं तत्र सूक्ष्मं सुसिद्धये ६ भ्रूचक्रं तत्सप्तं

निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः मध्ये तु प्रासरे या
मे द्वादशैव तु चोदनाः ११

निकनालकं दंतबाकुपदं ध्यायेद्दिव्यशिखाकारं तन्मध्ये सानलोचनं ७ ब्रह्मरंध्रे ष्टपंचकं निर्वाणाख्यं सुसूक्ष्मदं तत्र जालंधरं ध्यायेत्सूक्ष्मं मोक्षप्रदं ततः ८
आकाशबीजं नवमं प्रशस्तं त्रिकूटकं पूर्वगिरेश्च पृष्ठे तत्रोर्ध्वशक्तिं सुभदां सुसूक्ष्मां ध्यायेद्ब्रह्मसाक्षात्करतरोज्जमम्यं ९ आकाशबीजं हकारः तत्स्मरणपूर्वकं
शिरस्तत्पश्चाद्भूताकाशमात्रं ध्यायेत् एता नव चोदनाः वायुनिग्रहगर्भिताः ततः सूक्ष्मात्परं तमपि कार्यं मनो धारयेत्ततः कारणेन ततो निष्कलेश्नितिसु
एवं द्वादश चोदनाः पूर्वरात्रे प्रागर्धे एकां निद्रां गृहीत्वा पश्चात्पुनर्द्वादश एता एवाभ्यसेदित्यर्थः ११ ११ ११

एवं वायुधारणाद्युपायेन दुर्दांतं मनो निगृह्य प्रशांतेन दांतेन तत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकांतशीलिना एकाकिना समाधिनेत्यर्थः आत्मनैव न तु शास्त्रादेः आत्म
ज्ञानं यस्य तेन आत्मारामेण बुद्धेन ज्ञाततत्त्वविदा आत्मा योक्तव्यः संधिरर्थः १२ कथं योक्तव्य इत्यत आह पंचानामिति दोषानपास्य स्पृहारूपान् आत्म
पिशाचादिकं च आक्षिप्य निरस्य एतेन प्रत्याहार उक्तः १३ प्रतिभाविशेषं अपवर्गलयं प्रतिसंहारे युक्तिमाह इंद्रियेति १४ बुद्धौ महत्तत्त्वे १५ परिसंख्याय

तत्त्वज्ञः प्रशांतेन दांतेनैकांतशीलिना आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्यात्मानसंशयः १२ पंचानामिंद्रियाणां तु दोषा
नाक्षिप्य पंचधा शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गंधं तथैव च १३ प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल इंद्रियग्राममखिलं म
नस्यभिनिवेशयेत् १४ मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि १५ एवं हि परिसं
ख्याय ततो ध्यायेत केवलं विरजस्कमलं नित्यमनंतं शुद्धमव्रणं १६ तस्थुषं पुरुषं नित्यमभेद्यमजरामरं शाश्वतं
चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययं १७ युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारय लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपे

प्रविलाप्य अलं अत्यर्थं नित्यं नत्वाकाशादिवद्व्यावहारिकनित्यं १६ तस्थुषं तस्थिवांसं स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः नित्यमभेद्यं अत्र तान् दृशग्यां जीवे स्वरूपा
वेन माययाभिद्यमानमप्याकाशवदभेद्यं अव्ययं अनश्वरं यतः अव्ययं ब्रह्म सूक्ष्मं १७ युक्तस्य समाधिस्थस्य सुखं स्वपेदिति सर्वे द्यं लक्षणं १८

544

१९ पाषाणइवेतिपरस्तंवेषं २१ युक्तस्यलक्षणान्युक्त्वायुंजनिरसाह तैलेति गृहसंख्यातरंएकाग्रमनसः लक्षणमितिशेषः २३ स्थिरत्वात्बहिर्मुखत्व

निर्वातेतुयथादीपोह्यचलोदेहसमन्वितः निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः १९ पाषाणस्त्वमेघोत्थैर्यथाबिंदुभिराहतः
नालंचालयितुंशक्यस्तथायुक्तस्सतस्मृतः २० शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः क्रियमाणैर्नकंपेतयुक्तस्सैवनिदर्श
नं २१ तैलपात्रंयथापूर्णंकराभ्यांगृह्यपूरुषः सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोसिपाणिभिः २२ संयतात्माभयात्तेषांनपा
त्राद्बिंदुमुत्सृजेत् तथैवोत्तरमागम्य एकाग्रमनसस्तथा २३ स्थिरत्वादिंद्रियाणांतुनिश्चलत्वात्तथैवच एवंयुक्त
स्यतुमुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् २४ सयुक्तः पश्यतेब्रह्मयत्तत्परममव्ययं महतस्तमसोमध्येस्थितंज्वलनसन्निभं २५
एतेनकेवलंयातित्यक्त्वादेहमसाक्षिकं कालेनमहताराजन्श्रुतिरेषासनातनी २६

निवृत्तेः निश्चलत्वात् चंचरत्वकंपत्वात् २४ महतः महतस्तमसमध्येस्थितंतत्पदार्थं तमसोमध्येस्थितंतत्पदार्थंज्वलनसन्निभंचिन्मात्रंतदुभयनिष्कृष्टं
२५ एतेनदर्शनेनकेवलंमोक्षंदेहस्यागात्माक्षिविद्वत्तानानदृत्तिरस्तीतिभावः २६

योगं कोवक्तमार्य वयं कृतकृत्या इति मन्यामहे मनीषिणः अनुभवसिद्धं योगात्कैवल्यमित्यर्थः तथा च श्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति न स जातु जन
नः श्रद्दध्यान्मृत्युर्मा मारयेदिति २७ एकचत्वारिंशदधिकशततमः केवलप्राप्तिं राजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह तथैवेत्यादिना अत्र यस्मिन्नाधा

एतद्द्वियोगं योगानां किमस्य योगलक्षणं विज्ञापय तदिमं मन्ये तेक्कतकृत्यामनीषिणः २७ शांतो मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यो जन
कलं वादे याज्ञवल्क्य उवाच नैर्थ्यो ऽक्रममाणानुमृग्यवाहितो नप पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते १ जंघा
भ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतं जानुभ्यां च महाभागान्साध्यान्देवानवाप्नुयात् २ पायुनोत्क्रममाणस्य मैत्रं स्थान
मवाप्नुयात् पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां च प्रजापतिं ३ पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुरुरसा ९८
रुद्रमेव च ४ ग्रीवायां तु मुनिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ५ घ्राणेन गंधवहं
नेत्राभ्यामग्निमेव च भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितॄनथ ६ ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा एतान्युत्क्र
मणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ७

रे समनस्को वा पुरा मरणात् त्रियते न तस्य धारे वता लोकं न नैवाधा रह्मारं गोक्रम गच्छतीति पद्यह्रकृततात्पर्यं ९ मूर्ध्ना सुषुम्नया नाड्या ब्रह्मरंध्रेण एनत्क्रममुक्ति
स्थानं नामत् तथा च श्रुतिः शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंतीति ८

मो०
५५५

445

मृत्युं तं निहितं ज्ञात्वा पिहितमाचोदितमाशयेनाह अरिष्टानीति १० प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः कार्याणां प्रकृष्यमाणसरातुमित्यादि ११ कृष्णश्यावच्छविर्धूसर

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः संवत्सरवियोगस्य संभवन्ति शरीरिणः ७ योरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाच न तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुदीपमेव च ८ खण्डाभासं दक्षिणतस्तेपि संवत्सरायुषः परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ९ आत्मच्छायाकृतीभूतं तेपि संवत्सरायुषः अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा १० प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणं दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ११ कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणः १२ जीर्णनाभिर्यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् १३ शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः देवतायतनस्थस्तु सप्तरात्रेण मृत्युभाक् १४ कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्यो मृत्युनिदर्शनं १५ अकस्मादेव सव्येक्षि ग्रवाममनिशं नराधिप मूर्द्धतो धोपतेद्धूमः सद्यो मृत्युनिदर्शनं १६ एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोत्मवान् निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि १७

आत्मच्छायापत्तिर्मरणचिह्नं १२ छिद्रं छिद्रवन्तं १३ सुरभिद्रव्ये शवगन्धग्रहसमर्थः १६ अहरिष्टज्ञानफलमाह एतावन्तीति १७

रम०
५५५

योगिनो मरणास्मरणे तत्पर्यंतं नास्तीत्याह प्रतीक्षमाण इति मृत्युमपि नेच्छेदिमां च स्मारणां क्रियां स्थातुं कर्त्तुमिच्छेदिमाहार्थेति १८ सर्वांकर्णितास्पृथिव्यादितत्वयाद्धंमा
दित्सपो भवतीति पंचभूतजयात्मनस्तुं जयतीत्यर्थः तथाच श्रुतिः पृथ्व्याप्यतेजोनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगा
ग्निमयं शरीरमिति १९ सांख्ययोगयोर्मुख्यं फलमाह सतामिति सांख्यं च धारणां चेति योगं च ज्ञात्वा ते ताभ्यां सम्यक्चित्ताभ्यां सहितं यथा शास्त्रं यथाविदित्वात्मानमृ

प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रेतनामभवेत् अथवास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियां १८ सर्वगंधान्रसांश्चैव धारयेत
नराधिप १९ सतां त्वधारणां चैव विदित्वात्मा नरर्षभ जयेन्मृत्युं योगेन तत्परेणांतरात्मना २० गच्छेत्प्राप्या
क्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययं शाश्वतं स्थानमचलं दुःप्रापमकृतात्मभिः २१ शांतो मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनक
संवादे याज्ञवल्क्यवाक्य अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेहं नराधिप परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप १

संसारं २० गच्छेदिति अक्षयं च अविनाशिन्यक्षयं च अपचयशून्यं अचलं च अपरिणामि प्रकृतेरन्यदित्यर्थः २१ शांतो पीठिकाद्वचत्वारिंशः अव्यक्तेत्यनप्रकृतेरन्
तं ब्रह्मणः प्रतिपादयितुं चारभते अव्यक्तस्थमिति अव्यक्तमव्याकृतं मायाशबलं ह्यादीकाशाइति पर्याया त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वा
चकाः चक्रेनाभिरिव स्थितेति प्रयोगदर्शनात्तत्र विशिष्टेनिकृष्टं चक्रनाभिन्यायेन स्थितं वस्तु अव्यक्तस्थं किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्मादपरं तत्किमि
ति पृष्टस्तेषामाह १

निष्कलब्रह्मविद्याया दौर्लभ्यं गोप्यत्वं देवताप्रसादप्राप्यत्वं च दर्शयितुं आख्यायिकामाह यथार्षेणेत्यादिना आदित्तानीमानि मुक्तानि यजूंषि वाजसनेयेन
याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति स्मृतेः आदित्यप्रसादात्पंचदशशाखाः शुक्लयजुर्मम वचनमतं तपःश्रममापि गृहं च निष्कलब्रह्मकथनं न भूदित्याख्यायिकातात्पर्यं १

यथार्षेणेह विधिना चरतावनतेन ह मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप २ महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ३ वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभं तं ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि
दुर्लभः ४ ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुं ५ ततो मां भगवा
नाह वितरिष्यामि ते द्विज सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ६ ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु विवृतं च
ततो मेऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ७ ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ८
ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ९ शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवा
नाह भास्करः प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः सोत्तरो द्विज १०

मेऽस्यं मन्ध्यास्यं सुधिराख्यः ८ शीतीभविष्यसि त्वं देह इति शेषः ९ खिलं परिशिष्टं पंचदशशाखापाठमपेक्ष्य बहुशाखासु पठ्यते तत्खिलमित्युच्यते यथा बह्वृचा
नां हिरण्यवर्णां हरिणीमिति श्रीसूक्तं सखिलं तत्सहितं सोत्तरं सोपनिषत्कं १०

त्वपुनर्भवविमोक्षे १५ चक्रेकर्त्तुंप्रयोगः स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः १६ मातुलस्यवैशंपायनस्य १८ मिथस्तइतिदेवलस्यमातुलपक्षीयसमिद्धनः पश्यनः पुरस्ता

कृत्वं शतपथं चैव प्रणेष्यामि द्विजर्षभ तस्यांतेवापुनर्भावं बुद्धिस्त्वमविप्स्यति ११ शास्त्रसेवयदिष्टं तत्स्तांस्त्वयोगेश्विनं परं ९
तावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत १२ ततोनपयाहूतं कृत्वागतेदेविभावसौ गहमागमत्संहृष्टोविंतयवैसरस्वतीं १३
ततः प्रवृत्ताति शुभा स्वरव्यंजनभूषिता ॐकारमादितः कृत्वा ममदेवीसरस्वती १४ ततोहमर्घ्यंविधिवत्सरस्वत्यैन्यवेद
यं तपरोयंचवरिष्ठायनिषण्णस्तत्परायणः १५ ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहं चक्रेसपरिशेषंवहर्षेणपरमे
णह १६ कृत्वाचाध्ययनंतेषांशिष्याणांशतमुत्तमं विप्रियार्थंसशिष्यस्यमातुलस्यमहात्मनः १७ ततः स
शिष्येणमयासूर्येणेवगभस्तिभिः व्यस्तोयज्ञोमहाराजपितुस्तवमहात्मनः १८ मिषतोदेवलस्यापितनोर्द्धंकृत
वानहं स्ववेदद्क्षिणार्थायविमर्देमातुलेनह १९ सुमंतुनाथपैलेनतथाजैमिनिनाचवै पित्रातेमुनिभिश्चैवततो
हमनुमानितः २० दशपंचवयास्तानियजूंष्यर्कान्मयानघ तथैवरोहमर्षेणपुराणमवधारितं २१

तच्चर्थंचर्थनिमित्तंमातुलादिभिः सहविमर्देसतिसमंविभज्ययाह्यमितिनिर्बंधेसतिदेवलसंमत्याः हंदक्षिणायाश्चर्द्धंकृतवान्लोकृतवानित्यर्थः दक्षि
णार्थायेइतिसंधिरार्षः २१

२२ कर्तुं प्रकटीकर्तुं २४ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणजातेर्हितं २५ प्रतिष्ठाप्य संततमभिनिवेशेन विचार्य वर्तनं तत्र निदर्शयति विश्वावसुरित्यादिना २६ पंचविंशतिममिति
ब्रह्मणमननं तु ईक्षापूर्वा आलोचनं चान्वीक्षा मननं तत्प्रधानां आन्वीक्षिकीं चतुर्विंशतितत्त्वाः प्रश्नाः क्षराक्षरप्रभेदेन पंचविंशो प्रश्नावष्टंभेनेत्यर्थः अत्र कृत्स्नं शास्त्रं मायाप
शबलपरं निष्कलो नात्मेवेति पूर्वः पक्षः स एवात्मि मायैव नात्मेति सिद्धांतस्त्वाशयेन विश्वाविश्वमित्यादिः संदर्भः प्रवर्तते अत्र पद्यं एकत्व मन्त्रः ए
कत्वं तिष्ठंतस्तथापि विषयवाक्यानां प्रकारभेदात्तेषां प्रकारांतरपक्षस्थापनं परपक्षदूषणं चेति द्वैधोपक्रोशे मैत्र्येण अवलक्ष्य साधकानि परपक्षदूषणा

बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीं सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोहं नराधिप २२ कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं च कृतं मया यथा
भिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितं २३ शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहं सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमह
र्षिताः २४ शाखाः पंचदशेमास्तु विद्या भास्करदेशिताः प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिंतयन् किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं
च वेद्यमनुत्तमं चिंतयंस्तत्र वागम्य गंधर्वो मामपृच्छत २५ विश्वावसुस्ततो राजन्वेदांतज्ञानकोविदः चतुर्विंशतितोपृच्छ
त्प्रश्नान्वेदस्य पार्थिव २६ पंचविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तदा विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च २७

नीति द्विप्रकारा गिरश्चतुर्विंशतिरिति ज्ञेयं विश्वाविश्वमिति आत्मेत्येवोपासीत इदं सर्वं यदयमात्मा य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्याक
तावस्य कारणब्रह्मणा आत्मत्वेनोपासनं विधाय तस्य प्रतिपन्नस्य पुमुपासनफलं च हार्यात्ममेवोक्तं अतः सविशेषं द्वैतमेव नत्वेन हि सर्वस्मादस्य
र्वं वस्त्वीति वक्तुं शक्यं वस्तोयायानापनीरित्यर्थः ननु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति परमे व्योमन्निति परमव्योमशब्दितेमा
याशबले सत्यादि

शक्तित्वस्य निष्कलस्य कुतस्वरूपायेन मूलमुक्तं कथं शुद्धं नास्तीत्युच्यते इत्यत आह तथाप्याप्यमिति यथा ऽप्यातो ऽमोप्यो ऽरेत ऽसि कुत्रचित्त एवं मा
यायां तस्य शक्तिविवर्त्तस्यापि यिनादृष्ट्नो यो लोनियपुच्यते तदपि न किं चाहे वास्मात्कः शाणातृ यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति आकाशानंदयोः
सामानाधिकरण्यात्तेषामानंदस्य मीमांसा भवतीत्यादिना क्रतुत्रयोपाधेः उपनिषद् आनंदमात्रे पर्यवसानं आनंदानंदिनोरभेदाद्भ्रमलक्षण
रूपमिति मायेन वा हेयं आनंदो ब्रह्मणो विद्वानिति तं वंधदर्शनात् अत आनंदादिगुणविशिष्टं एकमेव जगत्कारणं ननु ततो नि
ष्कृष्टं कुंडवदरवदस्य ब्रह्म निष्कलमस्तीति भावः तथा च सर्वे चैव यो जं विश्वैव वर्त्तते न तविश्वः तथाप्येव वास्तिन तत्व स्वरूपतिनन्नमां
डुक्ये एष सर्वेश्वर इत्यादिना तृतीयमानंदमयं निरूप्य ततः परमित्यादिना शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति पृथक्कृतयोर्भेदेनोपप
दनं दृष्टं न एष सर्वेश्वर इत्यादेः तत्रप्येकत्वापित्वात् तथा च विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिविधं जीवमुक्त्वा च तुर्यं ब्रह्मोपदिष्टं एष सर्वे
श्वर इत्यादिना सविज्ञेय इत्यनेन ग्रंथेन तथा च यथाह भ्रान्त्यना एकत्वं पत्रपुष्पफलाद्यात्मना च नानात्वमिति शिष्टं ए
कमेव ब्रह्म तथा च श्रुतिः आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानीत्युपक्रम्य भूर्भुवः सुवरापओमिति अवास्तव्यस्य जगत्कारणस्य
सौमर्थत्वमाह नतत्तो नमदर्शयन्तीत्यामित्रं वरुणं चेति वरुणशब्देनापः मित्रशब्देन सूर्यः ताभ्यां सगुणनिर्गुणोऽन्यते
तथा च वरुणएवास्ति ननु मित्र इति २७

८३

ननुघटदीपालोकवद्ब्रह्मणोपिमायाशबलात्प्रकाशरूपंज्ञानममनन्तनतयोर्गुणगुणिभावे पुनस्तेइत्याशंक्याहज्ञानंज्ञेयमितिसत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेतिश्रुतेर्ब्र ह्मानंतंब्रह्मगुणावतणाः अधीहिभगवोब्रह्मेतिश्रुतेः यतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिनाब्रह्मलक्षणमुक्त्वाहतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति तस्यैवज्ञेय त्वमुक्तंचततोज्ञानंदेवब्रह्मप्रकाशमात्रंस्वजगज्जन्मादिहेतुत्वायोगात् तस्माज्ज्ञेयाविष्कृष्टंनिष्कलंज्ञानंनास्तिकिंतुज्ञेयमेवास्तिननुएकधाबहुधाचै वदृश्यतेजलचंद्रवदितिस्मृतेः प्रकाशस्यैकस्यैकेनतस्योपाधिमालिन्याज्जीवेषुस्वल्पत्वंउपाधेः स्वच्छत्वादीश्वरेह्यनंतमितिचेत्तोजीवः ज्ञः ईश्वरइतितयोर्वि भागोयुज्यतेचयथाजीवेशयोःस्वज्ञानतारतम्यंघटयोरिवतुल्यगंधतेत्याशंक्याह अज्ञत्वज्ञत्वेतयोः स्वाभाविकेएवनसोपाधिकेप्रमाणाभावात् तस्माच्चके

ज्ञानंज्ञेयंतथाज्ञोज्ञः कर्त्ताचाकर्त्ततातथा सूर्यादिः सूर्यइतिचविद्याविद्येतथैवच २८

वलः प्रकाश्यः पृथगस्ति ननुतदीश्वरतत्ववज्ञः स्वांशज्ञानेपीतिकस्मादीश्वरोजीवादृष्टानुरोधात्सृष्ट्यादिंसर्वमीक्षते अतएवसर्वज्ञः सुखदुःखरूपकनामसंपत्ति नामब्रह्मणोतिसभूमापोवैभूमातन्नुत्वंचयथयत्रान्यत्पश्यतिनद्रल्यंचयथयपस्यतन्मर्त्यमितिचतयोर्भेदः कर्तृत्वाहकर्त्ताचाकर्त्तेति यएवकः भूमानंदःस एवतयाः आलोचनकर्त्तृत्वाकाशाख्यः तथाचश्रुतिः यद्वावकंयदेवखंयदेवखंतदेवकमितिकत्वयोर्भेदम् श्रुतोपसंहरंतिप्राणंचहास्मैतदा काशंचोचुरितिनचप्राणस्यविज्ञानात्मनःहंसप्राणोब्रह्मणोतिवद्रतात्प्रपकोप्यलेनप्रागेवद्रतात्तथाकाशात्मकारणब्रह्ममात्रपरोयंवाक्यसंदर्भइन्मचसीयते न तुसगुणब्रह्मपरेसोपकोशलविद्यानत्रतधुक्तमेवनिर्गुणविद्याधिकारेत्वनया : निर्गुणः सूर्यादिः सूतेविम्बमितितत्सूर्यः मायावीतमन्त्रीतिसूर्यादिः सएवसूर्योपिमायावेशादितितापनीयेश्रूयतेईश्वराया

सत्कारीयइतिमाययाधर्मादेवेतिचेतितस्मादलीश्वरान्पृथक्कनिष्कलइत्याशंक्याह चेतयाः स्पर्शोदः स्पर्शइतिचेतिएकस्मिन्विरो
रोधात्सगुणादन्यत्वेसगुणात्वष्टुत्वंचनयुज्यतेविरोधात्नहिकाष्ठादेरसवह्नेःकाष्ठेपादानत्वंघटते कूर्माङ्गवत्त्रिगुणात्सगुणात्सविभा
वात्तिरोभावाद्येवमवतइतिचेत्ततस्यैवनहिसगुणात्तायतेः क्वाचित्सुसुप्तिसमाधिकालिकतुल्यप्रशंसामात्रपरेतिद्रष्टव्यं
ननुयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनंनिषेधतियत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरं
रंपश्यतीतिअविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनमितिवदंतीकथमुपचारात्तैयात्तस्मादस्तिसगुणात्सद्द्यादद्वयमन्यत्तंजूरगवत्तुनत्वे
स्याद्धेतोदयत्वयाविनिनोक्तदोषइत्याशंक्याह विद्याविद्येइति उपासनेनैवविद्यातरभावोत्राविद्यातत्त्वापिदेहमिवकृत्वं
ब्रह्मांडंस्वरूपादनन्यत्वेनपश्यतीतिनोक्तक्षतिविरोधइतिभावः २८

ननुज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपु[illegible]भानमविद्यानन्दभानंवेद्येतिहित्वदाहृतत्त्वमोऽर्थोनतुदुक्तःइत्याशंक्याहवेद्यावेद्यमितिवेद्यविषयाहिविद्यानावेद्यविषयाम
वितुमर्हतितवत्रिपुटघमानेवेद्यविषयत्वमस्तिविद्यायाः वदतोव्याघातात्वेद्यंचब्रह्मैवआत्माद्रष्टव्यः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यइत्यादिश्रुतिभ्यः यद्वावेद्यं
तद्ब्रह्मत्वमतएवछांदोग्येसत्यकामः सत्यसंकल्पआत्मावेद्यत्वेनश्रूयतेयआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामःस
त्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यायस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानितिअप्रियवेद्येन्नेवभवतिनाशमेवा
पीतोभवतीतिमृच्छोमरणाहवयांतेनसुषुप्तंचनिंदितं त्रिपुटाभावात् निर्विकल्पकज्ञानानन्दमुक्तिरितिचेत्तर्हिअपिसुषुप्तौतादृशाः संतीतिअर्थेसाध
नंमुक्तिसमाधौर्भेदापादनंपरिभाषामात्रंअननुभूयमानस्यत्रिपुटाभावस्याभयत्रतुल्यत्वात्वेद्यमेवब्रह्मतत्त्वंवेद्यंनतुवेद्यंचेत्तुच्छमेवभवतिययदिवद

वेद्यावेद्यंतथाणुत्वंचलंचलमेवच अपूर्वमक्षयंक्षय्यमेतत्त्वममतुन्नमम ४९

नात्मत्वात्तुत्वाद्वा आत्माहिब्रह्मज्ञानमात्रःसत्त्वश्चयमात्माब्रह्मसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिशतेभ्यः अतः स्वाभाविकानांदेहादिधर्माणांस्थूलता
दीनांयोगजधर्माणांमिणुत्वादीनांचयमिव्यारिरणंकुर्वाणसेन अस्थूलमनण्वहस्वादिवाक्येभ्यः सर्वदृश्यधर्मशून्यमक्षरंप्रसक्तत्वंप्रतिपन्नयमित्याशंक्याह
अचलंचलमिति द्विविधंहिब्रह्मणोधर्मजातंश्रूयतेः चलंचलंचतत्रापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वांनमचलं अणुत्वस्थूलत्वादिकंपत्यसादाद्योगिना
मपिवर्तनेतेनदृश्यानित्यमिति नहिसत्यसंकल्पोपिअणुःस्यामितिध्यायन्स्थूलत्वेनरोद्धुंशक्यः नापिस्थूलःस्यामितिध्यायन्अणुत्वेननहियुग
पत्रदृश्यंसंभवतिपरस्परविरोधात् तस्माद्यथानद्र्यपरिणामादयोवृक्षधर्माएवसुरभित्वमधुरत्वकषायत्वादयः परंपरया

क्षणनाश्यपि पुण्यफलं श्लाघ्यत्वमेव धर्माः ननु ब्रह्मस्सत्यत्वाभ्यहितत्वात्तेषां तथात्मत्वं कुत्सादयोः चलाः ब्रह्मधर्माः स्थूलत्वाणुत्वादयस्त
नेनसमारोपीभूतस्य शर्कराशज्ञातस्य चतत्तद्विशेषो ब्रह्मणि प्रसक्त एव ब्रह्मसौभ्यादीरेव वा प्रयत्नाशात्मैव नतत्र तत्स्य स्वक्तोऽस्त्यर्थः किं च स्वात्मैव
चेद्ब्रह्म तर्हि शास्त्रस्य सैव प्रयोजनिस्साधारो क्षतत्वात्तस्य तद्गुणानामपि ज्ञानेस्थैर्यादीनां सर्वदैवभानापत्तेश्च नहि मणिवुद्ध्यापि स्पृष्टः स्फुलिंगो
न दहतीत्यस्ति अचेतोदेहस्तु ब्रह्मग्रहीतोपि स्वाभाविकं धर्मं प्रकाशयेदेव तस्मात् अयमात्मा ब्रह्मेति ममात्माभक्तस्तेन इत्थं वदुपास्य नार्थश्चैप
चारिकोः भेदइ नाशयेनाहस्त्वपूर्वमिति त्वपास्तः प्रागविज्ञातं उपास्त्यात्तु कोऽस्मिंगमायेन प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः ननु उपास्त्यासाध्यस्य मो
क्षस्य कथं नित्यत्वासात् नित्यश्च मोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वं च सर्वसिद्धमित्याशंक्याह स्वस्वरूपं स्वक्षयमिति स्वप्रयोगमपि न च पुनरा
वर्तन इति शास्त्रबलात् स्वयमेव न हि शास्त्रीयेऽर्थे युक्तिः संक्रमते येन क्रियासाध्यत्वादनित्यत्वं मोक्षस्यानुमीयेत नहि मस्त्योभू
नेभ्यः सोमाजप्यः उभूतिभ्यः सर्गोभवन्तो शास्त्राद्दृते किंचिन्मानमस्ति तस्मादेतत्प्रज्ञातं कृतं पश्यद्ध्यपि स्वतन्त्रं संप्रकृतमत्तरं न
हि स्वात्मन्तिकं कैवल्यं पाषाणकल्पनेरात्मवासादनतिरिच्यमानं पुरुषार्थो भवति अपि तु स्वात्यन्तिकं तम संकल्पत्वादिकमेव लो
केऽपि न हि कश्चित्तु सुषुप्तिं पुरुषार्थत्वेनोपैति अपि तु स्त्र्यादिभोगमेव तत्सामान्याद्देहेऽपि पुरुषार्थभूतस्यार्थनिर्णयः कर्तव्यः तस्मा
दयमेकमेवमुख्यं ब्रह्म नतु तत्तोऽन्यद्विकल्पं नाम शून्यकल्पं किंचिदस्तीति सिद्धं २९

अथ वाचोक्षिकासहितायाश्चतुर्विंशतिश्लोकाः अवणानंतरं ३१ घृतमिवेतिपद्मानांक्षतिसारत्वेन गहनत्वमुक्तं ३२ परिशेषं श्रुतेर्वा कशेषभूतं कर्मपद्मामिक्षातं
उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना तात्पर्यलिंगषट्केन परिभावयामि युक्तिमपि साधकबाधकतर्कबलेनालोडयामि परमाचोक्षिकीं क्षतिदर्शितां युक्तिं ३३ चतुर्थी

अथोक्तश्च महाराजेन राजा गंधर्वसत्तमः दृष्टवाननुपूर्वेण ग्रन्थमर्थेन चोत्तमं ३० मुहूर्तमुष्यतां तावत्यावद्देवं विचिंतये वा ऽपि
सेयंकृत्वा तु तूष्णीं गंधर्वश्चास्थितः ३१ ततोनुचिंतयमहं भूयो देवीं सरस्वतीं मनसा सत्वमेवं श्रोदश्चोत्तमपि वेदूनं ३२
नत्वोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव मयापि मनसा तात दृष्टा वाचोक्षिकीं परां ३३ चतुर्थी राजशार्दूल विद्यया सांपराणिकी
उदीरितामया तुभ्यं पंचविंशदधिष्ठिता ३४ अथोक्तस्तु महाराज नृराजा विश्वावसुस्तदा श्रूयतां पद्मानत्मान ग्रन्थं सहस्र
वानिह ३५ विश्वाविश्वेतियद्दृक्षं गंधर्वेणानुदृष्टमपि विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरं ३६

अपीवाद्वोदृङ्नीतिं चोपेक्षसांपराणिकीमोक्षायहिताहे राजशार्दूलहे जनक उदीरितानुभ्यं तावि श्वावसुनिकरेख्युक्ते तथा गतग्रन्थेन पंचविंशात् पंचविं
शात् पंचविंशः शारीरः तमधिकृत्य स्थिता ३४ अक्षपद्मानामुत्तराणि वक्तुमुपोद्घातयति अथेति ३५ विश्वेति अव्यक्तमितिच्छेदः भूतभव्यरूपं यतत्भ
यं संसारस्तत्क्षिणोतीति भूतभव्यभयंकरं ३६

३७

ऽविभ्यो निष्कलस्तथेति गौडपादः पापाणिकः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रोक्तस्वरूपास्यात्मन स्तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमा
त्मेति सर्वांतरत्वं श्रेयमिति प्रसंगतस्सत्वं चोक्तं तदस्मस्य च विभ्रुस्सत्योनमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियंते रोत्स्यतीति शोकहेतुत्वमुक्तं व्रतः पौर्वापर्यपर्यालो
चनात् दुःखशहित्वात् दम्मोऽविभ्यो निष्कलस्त्वात्मेति सिद्धं इदं सर्वं यदयमात्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योपस्थापण्यः स्थुमानितिवत् आत्मविदः सार्वा
त्म्यात्क्रिपि बाधकासीनानुभवानुसंधानमात्रमिति यं यदुक्तं यदेष आकाश आनंदो न स्यादिसाकाशानंदयोः सामानाधिकरण्यात्गुणगुणिभावेना

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वात् हिरण्मयो निष्कलस्तथा अमृतस्तथैव मिथुनमेवमेवानुह
श्यते अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणं ३७

मदर्शनत्वाह अमृतस्येति मिथुनं अमृतान्मृतस्येति द्वयमित्यर्थः अव्यक्तं ब्रीहि यां प्रकृतिं पुरुषं पुंस्त्वरेतः सिंचं यस्य प्रति बिंबं शाख्यप्रकृतिः सर्वं करोतीति सर्वि
बभूतो मोनिष्कल इत्यर्थः क्वतयेक्त आकाश इति सप्तमीतेन यदि कारणो आनंदो न स्यात् नहि कार्यं सुतरां न स्यादिति आधाराधेयभावश्च कारणानंदयोः स
र्वत्र सूपत इति न गुणगुणिभावेन तयोः संबंधः आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निति षष्ठ्यपि राहोः शिर इतिवदौपचारिको वा बोध्या ब्रह्मण इति पदं ब्रह्मविसर्वाक
र्नेषं ३७

यत्तूक्तं श्रीपोवाइदं सर्वमित्यादिश्रुतेर्वैरूप्यमापद्येतेति नमित्रः माण्डूक्योक्तं सर्वेश्वरत्वादिकमपि तुरीयात्रयप्येवेति तत्राह तथैवेति ब्रह्मैवाहं तात्श्रुतिः कारणमात्रपरा
न तु शुद्धं निषेधतीति न तया माण्डूक्यश्रुतं सर्वेश्वरत्वादिकं तृतीयमानंदमयं प्रक्रम्य श्रूयमाणं चतुर्थं निष्कलपरं तयानेनं शक्यमतो नास्ति वरुणादन्योन्यमित्रत्वमित्यर्थः
३८ यत्तूक्तं प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वं न संभवतीति ज्ञानवदेव ब्रह्मेति तत्राह ज्ञानं तु प्रकृतिमिति यत्राह शं जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायापाहिति
रूपत्वात्प्रकृतिरेव सत्वधर्मो हि ज्ञानमिति सांख्यप्रसिद्धिः यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमारूपं ज्ञानं वेदांतेषु ज्ञेयमित्युच्यते
यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता संवित्सैवेह मेयार्थो वेदांतोक्तिप्रमाणतः इति नन्वेवं यस्य स्वरूपं ज्ञानं निष्कलं सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिविषय

३८

नन्वेवमित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिं तथा ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च अयं शब्दत्व स्वपुरुषस्तस्मान्निष्कल
उच्यते ३९ कलस्त्वात्रात्पाः प्रोक्तः कोसौ पुरुष उच्यते तपाख्यप्रकृतिं प्राहुस्तया निष्कलः स्मृतः ४०

इत्यर्थः यत्तूक्तं जीवेश्वरजीवयोः स्वाभाविकं तन्निरस्यति अतेतिज्ञो निष्कलमेव ब्रह्मेत्यर्थः कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति ब्रह्मणोऽप्युपाधिको
जीवेशभावो स्वरूपेण तेनोपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ३९ यत्तु आनंदाकाशयोरभेदबोधकं वाक्यमुदाहृतं यद्वावकं तदेव स्वेमिति तन्न
कारणानः सगुणस्य प्रकृतिमात्रमित्याशयेनाह क इति कः आनंदः तयोः अव्यक्तो वक्ष्यमाणः प्रकृती इत्यर्थः यत्तूक्तं अनयाः सूर्यादिः सूर्य इति कूर्मांग
वनिर्गुणात्सगुणस्याविर्भावात्तिरोभावाविति चेन्निर्गुणस्यापि सगुणत्वापत्तिरिति तत्राह तपा निष्कल इति [illegible] निष्कलस्य रज्जुरगवत्सगुणत्वस्या
स्याधिष्ठानत्वमतो न निष्कलत्वव्याघात इत्यर्थः ४०

ननु निष्कलस्य वेद्यत्वं न युज्यते त्रिपुट्यात्मभानादित्युक्तमनन्त्वाह तथैवेति यज्ज्ञानं पुरुषार्थप्रतिबंधकं तद्वेद्यं यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवा न दा देवमविज्ञाय
दुः खस्यांतो भविष्यतीति श्रुत्या त्वात्माज्ञानस्य तथात्वादात्मैव वेद्यः प्राधान्येनु परिशेषाद्वेद्यमेव तद्धेदं न च मनोनाशाद्वेति नन्तत्र त्रिपुटीभानप्रसक्तिरित्ति तथा च
श्रुतिः नावश्यमनोनिरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोन्यो ग्रंथविस्तर इति अन्यथा घटादिवदनात्मत्वं जडत्वं स्थौल्यादिमत्त्वं च ब्रह्मणः स्यात् तथा
चत्र्यपमात्मा ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्म च अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि श्रुतिविरोधः न स्मृतिबाधकेता सामीप्यचारित्व कुंपुक्तं यद्य व्यपमात्मेत्युपात्तस्यर्थ गोशांता मानावि

तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ५१

कारणं पश्चाद्रोगस्य गुणासैव घटत्वलक्षणोपासत्वम्बवरणान्विदेहपास्तस्थत्वस्यापि योवायुर्दिशां वत्समवेदेत्यादौ सर्वत्र प्रसिद्धेश्च मा शंकाह तथैवेति यत् त्वाहतं
तद्वेद्यं त्वावरणं च तमसेन मलेन दर्पणादेर्ईशं त्वसमेनो रोगेणाह्लादेश्च पक्षद्वये पिशुलगान्मैव वेद्यो न तत्त्वानात्मानटस्थ ईश्वरो जगुलापत्तीरिति नात्म ब्रह्मणो भे
दो गौणः त्वथा गौणोयमभेदरूपा तिसाध्य इत्यपि न च्छांदोग्य एष हो वे ष्टव्य इति मात्मनिन्त्र वेषणाविधाश्रितस्यावरणस्यानुवादेन एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत
नृतेन हि प्रत्यूढा इत्यनृतस्य विधानात् ब्रह्माभिन्नं लोकं ब्रह्मलोकं त्वात्मानं चेतोः नृताज्ञानमात्रापनोदेन ब्रह्म वेद्यमेव न तदुपास्यं त्वव्यक्तं त्ववेद्यं तदुक्ता
ते ५१

यत्नकृतं दृश्यत्वं तेन ज्ञानेन्द्रियादीनां तत्स्थूलत्वादीनां निषेधः विशिष्टे ब्रह्मणि पुंस्त्वं तद्इति तत्राह स्वभावप्रकृतिश्चलः पुरुषइति तयोः परिणामित्वकूटस्थत्वादिकृत
विशेषात्पारमार्थिकतादात्म्यायोगेन ब्रह्मणि प्राकृतानां ज्ञानेन्द्रियस्थौल्यादीनामाध्यासिकतादात्म्येन प्रसक्तानां मुख्यत्वस्यैव निषेधो युक्त इति भावः प्रकृतिर्वि-
क्रियमाणा जगदुत्पादयत्यपि पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव कर्तेति स्मृताकार्यः ४२ यद्यपि शास्त्रेष्वात्मा वेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुषइत्युक्तं तथापि वस्तुस्वभावतः वेद्यम-
व्यक्तं दृश्यत्वात् स्ववेद्यः पुरुषो दृश्यत्वादिति तत्राह तथैवेति यत्तु स्वात्मा वेद्य इत्युक्तं नहि तस्य नित्यापरोक्षतया तज्ज्ञानफलं सार्वज्ञं सर्वस्यैव स्यादिति तत्रा-

चलावृत्तमिति प्रोक्तं तथान्यदपि मे शृणु चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षयसर्गयोः आक्षेपसर्गयोः कर्ता निश्चलः पुरुषः
स्मृतः ४२ तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा अज्ञावुभौ ध्रुवौ चैव अक्षय्यौ चाप्युभावपि ४३

ह अज्ञाविति यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानं न जानाति एवं निष्कलात्मापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्स्वात्मानं न जानाति अत उभावप्यज्ञौ आत्मनो नित्यापरोक्ष-
त्वं शास्त्रीनबोधरूपतया न तद्वृत्तिविषयतया यो हि सोपाधी जीवेशो ज्ञातृत्वे यो नावधिकृत्स जीवस्यात्माज्ञानं तत्त्वज्ञानात्सार्वज्ञ्यमिति वाच्यते निष्कलज्ञानस-
तुभावद्भूफलकत्वं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह इति श्रूयमाणं नान्तरीयकमिति ज्ञेयं ईशज्ञानस्य च दृशात्वाम्नायेन तत्रोपलक्ष-
णत्वात् तस्मादुपलक्षणं स ईश्वरस्याज्ञानादद्भुतं ब्रह्मेति नापूर्वत्वमाह तित्तज्ञानस्येति भावः ध्रुवौ चानादी अक्षय्यौ परिणामिनित्यत्वाद्ब्रह्मापेक्षया प्रकृ-
तिरपि नित्या पुरुषस्त्वसाध्यत्वादेव नित्य इति ४३

यत्तु साध्योपि मोक्षः शास्त्रबलात्सिद्धो भवतीति तत्राह अज्ञैर्निमित्तो इति द्विष्टमविवक्षितं न यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत
इति श्रुतायत्कृतकं तदनित्यमिति तर्केणोपगृहीतया कर्मफलं नित्यं दृष्ट्वा तद्यत् हात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति
विधीयमानमात्मज्ञानमप्यतनाद् एवं चेत्तत्सकर्मांतः पातित्वाद्यथैव कर्मनिंदा च कर्मरूपस्यात्मसततत्त्वकृष्टविधेयस्याभावात् यद्यपि तद्विपाकमुपासना
परमित्याग्रहः तदाः स य एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यं चात्मवि
धापरं श्रेष्ठं संप्रसादः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः यं प्रकृतमात्रं कोप एष सर्वेश्वर इत्यादिश्रूयते सः परं ज्योतिः शक्तिं निष्कलं त्वं तत्परं पुरुषं ज्ञात्वा त्वेन ऐश्वर्येणाह ए
णा तं पुरुषं तेन एतदेव परं ज्योतिरमनादिरूपमिति क्रमार्थः तेनयत्कर्मफलं तत्कृतं तद्वच्चनित्यमित्यर्थः ४४ एवं चतुर्विंशतात्मप्रश्नः श्रुतिबलेन शश्युस्थित

अज्ञैर्निमित्तावुभौ मार्द्धात्मगतिनिश्चयात् अक्षयत्वाज्जननेच्छजन्मवात्पुर
मपं अक्षयं पुरुषं प्राहुः श्रेयोह्यस्य न विद्यते ४५

स्फुलिंबलेनैवोत्तरं दत्तं इदानीमान्वीक्षिकाकेवलतर्कबलेन पक्षव्यवस्थितस्य तर्कबलेनैवोत्तरं वक्तुमुपक्रमते अक्षयत्वादिति तावहेतुनयत्तु नित्यः स्वर्गोऽपाप्ति
साध्यः पुरुषार्थो न कैवल्यं प्रापापाणाकल्पनेरात्मवादानतिरेकादिति तत्राह यतः प्रजननेः अक्षयत्वात् अजं अत्र च अथ यमात्मारिति योजना एकरूपं नन्नमस्येतिप्र
जनन [illegible] तास्मिन्नुनित्यस्वर्गेस्य क्षोपपंचमी अक्षयत्वं परोक्तं कृत्वा अक्षयात्मा हृयत्वाचार्यास्यच व्यवहारेयत्तु अजं चाकाशादितदेवात्ययं प्राहुः
जायमानस्य घयदेर्थपीहि प्रक्ष्यः तद्दृष्टमेभिमतस्य मोक्षस्यापीत्यर्थः न ह्यागामशतेनापि वक्तुस्वभावो मर्यादितुं शक्यत इतिभावः दृष्टं अपश्यमुवसती
तिपुरुषः तं च अक्षयं प्राहुः ननुपुराम अक्षयत्वं प्रज्ञं तथाच कैवल्यमेव मुक्तिः न तैस्वर्यत्ता रत्नमयस्तत्वेन कार्यत्वेन परतंत्रत्वेन च तस्यापि दुःखरूप
त्वादिति भावः ४५